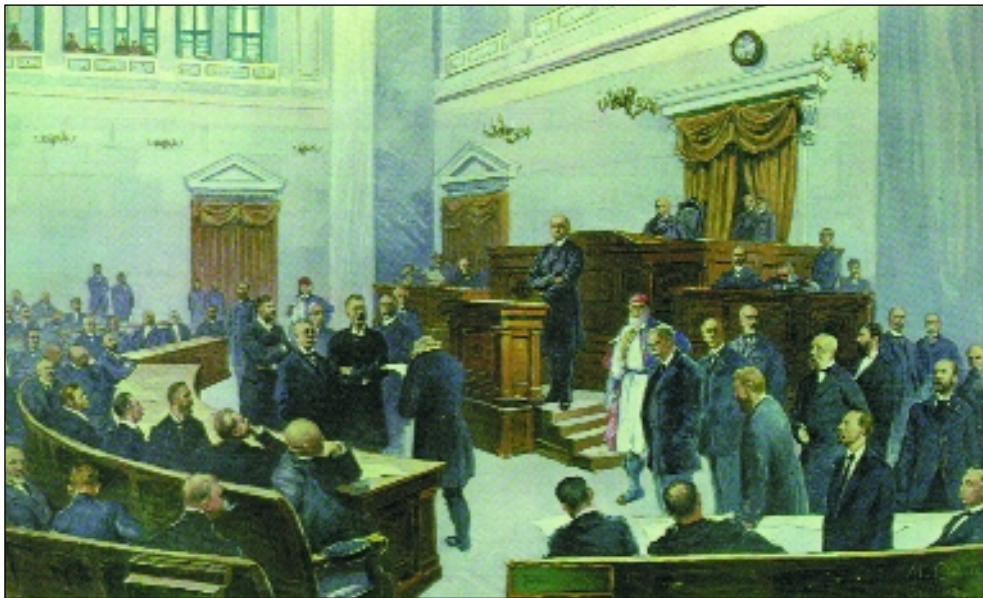

**ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1821-1936)**

*Σκηνή από συνεδρίαση της Βουλής του 1887-1890, με τις κυριότερες πολιτικές
προσωπικότητες της εποχής. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης δημιουργήθηκε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι αντιλήψεις σχετικά με την προστασία και προβολή των συμφερόντων ατόμων και κοινωνικών ομάδων, καθώς και με την οργάνωση και τη λειτουργία του κράτους και των θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η συγκρότηση πολιτικών κομμάτων. Τη διαμόρφωση και τη λειτουργία των κομμάτων, τις ιδεολογικές τους συνιστώσες, τα πολιτικά τους προγράμματα και τη συμπεριφορά τους στο δημόσιο βίο θα παρακολουθήσουμε στο κείμενο που ακολουθεί. Η εξεταζόμενη περίοδος εκτείνεται έως το 1936, οπότε ολοκληρώνεται μία φάση της ιστορίας μας, καθώς για μεγάλο χρονικό διάστημα καταλύεται το πολίτευμα της χώρας, στην αρχή από τον Ι. Μεταξά και στη συνέχεια από τις αρχές της γερμανικής κατοχής. Η μεταπολεμική περίοδος αποτελεί ένα διαφορετικό κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας.

Α. ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ (1821-1843)

1. Πελατειακά δίκτυα επί τουρκοκρατίας

Κατά την προεπαναστατική περίοδο, για αντικειμενικούς λόγους, οι Έλληνες δεν είχαν τη δυνατότητα να συγκροτήσουν πολιτικά κόμματα. Υπήρχε όμως μια άλλη μορφή υποστήριξης των συμφερόντων τους, τα πελατειακά δίκτυα¹, στην οργάνωση των οποίων οδήγησαν οι εξής λόγοι:

- ο ανταγωνισμός μεταξύ προσώπων για την κατάληψη θέσεων εξουσίας,
- η ελλιπής παροχή προστασίας από μέρους της οθωμανικής διοίκησης προς τους υπηκόους της σε περιπτώσεις αυθαιρεσιών,
- η απουσία συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, πράγμα που δημιουργούσε διαρκή αίσθηση αβεβαιότητας στους ανθρώπους.

Οι παραπάνω λόγοι οδηγούσαν τους υπηκόους να καταφεύγουν σε μη κρατικούς φορείς, οι οποίοι θα τους παρείχαν τη στοιχειώδη ασφάλεια. Ο πρώτος φορέας ήταν η ευρύτερη οικογένεια. Κάθε οικογένεια συνδεόταν οριζόντια με άλλες οικογένειες και κάθετα με *πάτρωνες-προστάτες* και τις οικογένειές τους, που είχαν υψηλότερη κοινωνική θέση. Στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1715-1821 αναπτύχθηκαν δύο μεγάλα δίκτυα *πατρωνίας*, στην κορυφή των οποίων βρίσκονταν οικογένειες προκρίτων. Ανάμεσα σ' αυτές επικρατούσε έντονος ανταγωνισμός για την άσκηση επιρροής σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής και για την κατάληψη των δημοσίων θέσεων. Στη Στερεά Ελλάδα φορείς της πατρωνίας ήταν μεγαλοαρχαγοί. Στα νησιά, εξάλλου, στην ηγεσία των δικτύων πατρωνίας βρίσκονταν οι οικογένειες των μεγάλων πλοιοκτητών.

Τα κατοπινά κόμματα² δεν αποτελούν απλή μετεξέλιξη των δικτύων πατρωνίας. Επί τουρ-

1. Η σχέση *πελατείας* είναι μία σχέση εκούσιας διπολικής ανταλλαγής ανάμεσα σε κοινωνικούς φορείς άνισης κοινωνικής και οικονομικής ισχύος, που στηρίζεται στην αμοιβαία ανάληψη υποχρεώσεων παροχής ορισμένων διαφορετικών υπηρεσιών, χωρίς το πλέγμα αυτό των υποχρεώσεων να εντάσσεται σ' ένα δεδομένο έννομο ή οπωσδήποτε θεσμοποιημένο σύστημα αξιολογικών κανόνων συμπεριφοράς και αντιστοίχων κυρώσεων.

Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Αθήνα 1977, σ. 76.

2. *Κόμμα:* ένωση πολιτών, οι οποίοι έχουν συσσωματωθεί λόγω κοινών πολιτικών απόψεων, συμφερόντων και στόχων, ώστε να κατακτήσουν μέσω της κατοχής πολιτικών ηγετικών θέσεων τόση εξουσία μέσα σε ένα κράτος..., ώστε να μπορούν να πραγματοποιήσουν τους πολιτικούς τους σκοπούς.

Reinhart Beck: Sachwörterbuch der Politik. Στουτγάρδη 1986.

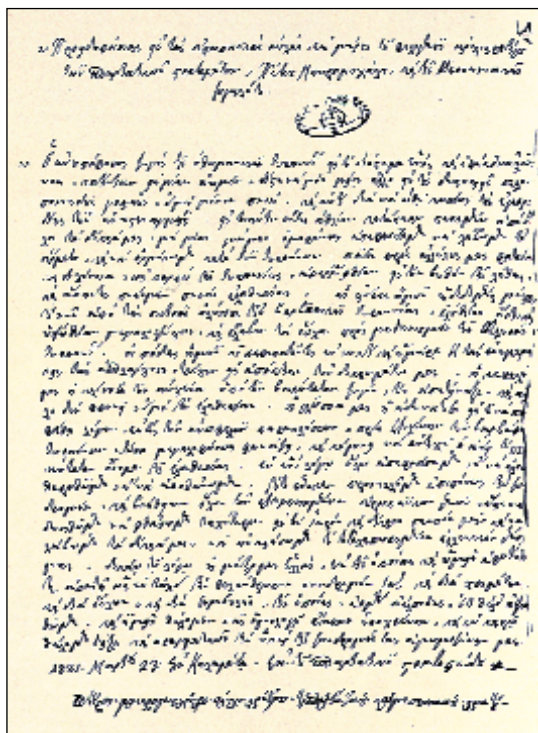
κοκρατίας το πολιτικό πλαίσιο ήταν δεδομένο και αναμφισβήτητο: η οθωμανική κυριαρχία. Τα ζητήματα στα οποία μπορούσαν να εκφραστούν διαφορές και διαφορετικές απόψεις ήταν είτε η διεκδίκηση δημοσίων αξιωμάτων είτε η αντιμετώπιση μικροπροβλημάτων της καθημερινής ζωής, περισσότερο «τεχνικής» υφής, όπως π.χ. ζητήματα δημοσίων έργων. Οι φορείς της πατρωνίας δεν είχαν λόγο σε ζητήματα που άπτονταν της νομοθεσίας ή της εξωτερικής πολιτικής, και επομένως τα δίκτυα πατρωνίας δεν διαμόρφωναν διαφορετικές πολιτικές απόψεις³. Γενικότερα, τα δίκτυα πατρωνίας δεν λειτουργούσαν κάτω από τους ίδιους όρους και δεν ανταποκρίνονταν στις ίδιες ανάγκες με τα κατοπινά κόμματα.

3. Η πολιτική αποτελούσε, κοντά στα άλλα, και σημαντική οικονομική δραστηριότητα: ήταν δηλαδή τρόπος βιοπορισμού που τον επιδίωκαν και τον εξασφάλιζαν από ποικίλες, κάποτε και ανορθόδοξες πηγές. Η πεποίθηση ότι η κατάκτηση μιας θέσεως έδινε τη δυνατότητα στον κάτοχό της να προάγει, περισσότερο και από το γενικό καλό, τα προσωπικά του συμφέροντα μεταφέρθηκε και διατηρήθηκε στον κρατικό μηχανισμό, όταν με την επιτυχία της Επανάστασης το ίδιο το κράτος έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των Ελλήνων. Η νομιμοφροσύνη απέναντι στην οικογένεια, που ως ομάδα κοινωνική είχε αποκτήσει προτεραιότητα απέναντι στο έθνος, το προσωπικό συμφέρον, επίσης, έκαναν το άτομο να αποβλέπει συχνά στην εκμετάλλευσή της κρατικής μηχανής προς όφελος των συγγενών και των φίλων του, σε βάρος των αντιπάλων του.

Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού: ΙΕΕ, ΙΓ, σ. 27.

2. Η διαμόρφωση νέων δεδομένων κατά την Επανάσταση

Όσο οι Έλληνες ήταν υπόδουλοι, σε γενικές γραμμές τηρούσαν κοινή στάση απέναντι στον κατακτητή. Όταν άρχισε η εκδίωξη των Τούρκων, άρχισαν οι συγκρούσεις μεταξύ των μέχρι τότε ομονοούντων. Το βασικότερο ζήτημα αφορούσε το ποιος και πώς θα διαχειριζόταν την εξουσία. Μια σειρά γεγονότων, που σχετίζονται με τη διαμόρφωση διαφορετικών απόψεων για το ζήτημα αυτό, οδήγησαν σ' ένα προστάδιο διαμόρφωσης των πρώτων πολιτικών κομμάτων. Τα γεγονότα αυτά συνδέονται με την κάθοδο του *Δημητρίου Υψηλάντη* στην επαναστατημένη Πελοπόννησο, ως πληρεξουσίου του αδελφού του *Αλεξάνδρου*, Γενικού Επιτρόπου της Φιλικής Εταιρείας, με σκοπό την ανάληψη της ηγεσίας της Επανάστασης. Όταν ο Δημ. Υψηλάντης έφτασε στην Ύδρα, οι Πελοποννήσιοι είχαν ήδη ορίσει από μόνοι τους κυβερνητικά όργανα τοπικής εμβέλειας. Ο Υψηλάντης θέλησε να επιβάλει ένα δικό του «Γενικό Οργανισμό της Πελοποννήσου», που θα του επέτρεπε να συγκεντρώσει τη στρατιωτική και πολιτική εξουσία στα χέρια του. Οι πρόκριτοι δεν το αποδέχθηκαν και με δυσκολία αποσοβήθηκε η σύρραξη. Η αντίθεση μεταξύ των δύο πλευρών δεν είχε ως αντικείμενο μόνο το ποιος θα κατείχε πραγματικά την

εξουσία, αλλά αφορούσε και τη δομή τού υπό ίδρυση κρατικού οργανισμού. Ο Υψηλάντης πρότεινε τη δημιουργία συγκεντρωτικού συστήματος διακυβέρνησης, ώστε να εξασφαλιστούν οι οικονομικοί πόροι για τη συνέχιση του αγώνα και η πειθαρχία στο στράτευμα. Θεωρούσε ότι οι τοπικιστικές τάσεις αποτελούσαν εμπόδιο για την οργάνωση του Αγώνα. Οι πρόκριτοι, έχοντας διαφορετικές επιδιώξεις, ήθελαν να είναι όλοι υπεύθυνοι για όλα. Συγκροτήθηκαν λοιπόν οι πρώτες παρατάξεις.

Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Επιδάουρου, το πρώτο σύνταγμα της Επανάστασης, ψηφισμένο από την Α΄ Εθνοσυνέλευση⁴, έδωσε το 1822 λύση στο πρόβλημα της ηγεσίας του Αγώνα, με τον αντιαπολυταρχικό χαρακτήρα του και τη θέσπιση πολυαρχικής εξουσίας. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κατόρθωσε να γίνει ρυθμιστής της

Η Προκήρυξη του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, «αρχιστρατήγου των Σπαρτιατικών στρατευμάτων» και της «Μεσσηνιακής Συγκλήτου», απευθυνόμενη «εις τας ευρωπαϊκάς αντάς», γραμμένη στις 23-3-1821, αποσκοπούσε στο να καταστήσει γνωστούς τους σκοπούς της επανάστασης.

(Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας)

4. Η Α΄ Εθνοσυνέλευση

...συνήλθον εις Επιδάουρον οι πρώτοι νομοθέται της Ελλάδος. Οι δε νεώτεροι, οι ευτυχήσαντες ν' ανοίξωσι τους οφθαλμούς προς ήλιον μη σκοτιζόμενον υπό νεφών δουλείας, να πατήσωσι γην ελευθέραν, ν' αναπνεύσωσιν αέρα ελεύθερον, αυτοί οι κληρονομήσαντες το ανεκτίμητον δικαίωμα του συνέχεσθαι και συνδιαλέγεσθαι και συζητείν, αδυνατούσι να φαντασθώσι τον έξαλλον ενθουσιασμόν του έθνους, ότε μετά τυραννίαν τετρακοσίων σχεδόν ετών συνήρχετο δι' αντιπροσώπων ίνα βουλευθή κυριαρχικώς περί των οικείων συμφερόντων. Οι δ' επιζησαντες διηγούντο ότι δάκρυα έρρεον από των οφθαλμών πάντων, και ως εν τη ημέρα της Αναστάσεως ανταπεδίδοντο ασπασμοί.

Νικόλαος Δραγούμης:
Ιστορικά Αναμνήσεις, Αθήνα
1973, τ. 1, σ. 30-31.

Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, πρωτοφανής σε αγριότητα, τελείωσε με νίκη των νησιωτών. Κατά το 1825, στο στρατόπεδο των νικητών άρχισε να διαμορφώνεται το μελλοντικό αγγλικό (υπό τον *Μαυροκορδάτο*) και το γαλλικό (υπό τον *Κωλέττη*) κόμμα. Γύρω απ' αυτά τα κόμματα, καθώς και από ένα τρίτο, το ρωσικό, συσπειρώθηκαν οι πληρεξούσιοι στην Γ' Εθνοσυνέλευση⁶.

Η ύπαρξη των πρώτων κομμάτων ήταν πλέον δεδομένη. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την κίνηση του *Καποδίστρια* να επανδρώσει ένα συμβουλευτικό όργανο, το «Πανελλήνιον», με αντιπροσώπους και των τριών παρατάξεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί εσωτερική ειρήνη⁷.

Τα πρώτα τρία ελληνικά κόμματα ονομάστηκαν το καθένα (από τους αντιπάλους του) με το όνομα μίας μεγάλης Δύναμης. Το όνομά τους υπονοούσε ότι επρόκειτο για κέντρα εξυπηρέτησης των συμφερόντων των Δυνάμεων αυτών στον ελληνικό χώρο. Έχει υποστηριχθεί ότι τον πυρήνα αυτών των κομμάτων αποτελούσαν ευνοούμενοι των ξένων προξενείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, γύρω από τους οποίους συσπειρώθηκαν και άλλοι, οι οποίοι προσδοκούσαν να εξασφαλίσουν μετεπαναστατικά εύκολη προσωπική ανέλιξη και προστασία από τους αντιπάλους. Η άποψη όμως αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα. Η στάση των κομμάτων δεν διαμορφωνόταν από τις επιλογές των Δυνάμεων αλλά από τις επιδιώξεις σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το υπό δημιουργία κράτος, οι οποίες ήταν συχνά αντίθετες προς τις επιδιώξεις των Δυνάμεων.

6. Από το σύνταγμα της Γ' Εθνοσυνέλευσης (Τροιζήνας):

5. Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος: πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού.

7. Όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον των νόμων.

36. Η κυριαρχία του Έθνους διαίρεείται εις τρεις εξουσίας: Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν.

37. Η νομοθετική κατασκευάζει τους νόμους.

38. Η Νομοτελεστική επικυρώνει αυτούς κατά το 73 άρθρον και τους εκτελεί.

39. Η Δικαστική τους προσαρμόζει.

40. Η Νομοθετική εξουσία ανήκει ιδιαιτέρως εις το σώμα των Αντιπροσώπων του λαού, το οποίον ονομάζεται Βουλή.

41. Η νομοτελεστική ανήκει εις ένα μόνον, ονομαζόμενον Κυβερνήτην, έχοντα διαφόρους υπ' αυτών Γραμματείς της Επικρατείας.

42. Η Δικαστική εις τα διάφορα δικαστήρια.

7. Η επιλογή των μελών του Πανελληνίου

Ο Καποδίστριας... προχώρησε μεθοδικά στην εκλογή των προσώπων για την πλήρωση των ανωτάτων κυβερνητικών θέσεων. Επιδίωξε πρώτα να τις επανδρώσει με πρόσωπα ικανά να ανταποκριθούν με επιτυχία στα σοβαρά καθήκοντά τους, αλλά παράλληλα να ικανοποιήσει κατά το δυνατόν και τις δίκαιες προσωπικές φιλοδοξίες: τέλος προσπάθησε να ικανοποιηθούν τα τρία κόμματα, όπως και οι διάφορες περιοχές της χώρας, ώστε να αποφευχθούν δυσαρέσκειες και παρεξηγήσεις τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος: *ΙΕΕ, ΙΒ, σ. 484.*

3. Τα πρώτα ελληνικά κόμματα

α. Το αγγλικό κόμμα

Με το αγγλικό κόμμα συμπαράταχθηκαν πρόκριτοι, στρατιωτικοί, λόγιοι και έμποροι που είχαν σπουδάσει ή διαμείνει στη Δυτική Ευρώπη, με κύριο χαρακτηριστικό τους τις εθνικιστικές και δημοκρατικές ιδέες. Αισθάνονταν την ανάγκη ενός κράτους δικαίου, το οποίο θα τους εξασφάλιζε την περιουσία και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Οι ηγέτες και οι οπαδοί του αγγλικού κόμματος ξεκινούσαν από τη σκέψη που είχε ωριμάσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1820, ότι ένα ελληνικό κράτος θα μπορούσε να ιδρυθεί και να έχει ασφαλή σύνορα μόνο με την υποστήριξη της Αγγλίας. Όταν μάλιστα θα κατέρρεε η Οθωμανική αυτοκρατορία, θα μπορούσε να διευρύνει τα εδαφικά του όρια. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ηγέτης του αγγλικού κόμματος, περίμενε την υποστήριξη της Βρετανίας στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, ενώ η Βρετανία έπαιρνε σαφή θέση υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Έλληνας πολιτικός πίστευε ότι η προϊούσα διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα ανάγκαζε την Αγγλία να επιλέξει τη συμμαχία της Ελλάδας στην περιοχή, ως φραγμό στα επεκτατικά σχέδια της Ρωσίας. Το αγγλικό κόμμα, λοιπόν, θεωρούσε ότι οι Έλληνες έπρεπε να συγκροτήσουν έναν ισχυρό κρατικό οργανισμό και να αναμένουν τις εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Οι επιλογές του αγγλικού κόμματος επηρεάζονταν και από την αντίληψη ότι η Βρετανία αποτελούσε πρότυπο για την εξέλιξη της εσωτερικής κατάστασης της χώρας. Ως θεμελιώδεις αρχές του πολιτικού συστήματος, το αγγλικό κόμμα θεωρούσε το κοινοβουλευτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα και τη διάκριση των εξουσιών, αρχές τις οποίες υποστήριξε σε όλη τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα. Ο Μαυροκορδάτος στην αρχή ήθελε να οριστεί η κρατική οργάνωση με γραπτό σύνταγμα, αργότερα όμως τροποποίησε τη θέση του

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ηγέτης του αγγλικού κόμματος, υπήρξε κορυφαία πολιτική προσωπικότητα, τόσο κατά τη διάρκεια της επανάστασης όσο και επί βασιλείας του Όθωνα. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

και έβλεπε το σύνταγμα ως την τελική πράξη μιας σειράς εσωτερικών μεταρρυθμίσεων: εκλογή των κοινοτικών συμβουλίων, ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ελευθερία του τύπου και συγκρότηση εθνικού στρατού. Επίσης επιζητούσε τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας, ατομικές ελευθερίες και αυτοκέφαλη ελληνική εκκλησία, χωρίς δεσμεύσεις από το Πατριαρχείο. Σ' ένα δεύτερο στάδιο επιζητούσε γραπτό σύνταγμα, κράτος δικαίου και κοινοβουλευτικό έλεγχο των πράξεων της κυβέρνησης. Γενικότερα, το αγγλικό κόμμα υποστήριζε την άσκηση μετριοπαθούς πολιτικής, τόσο ως προς τους στόχους όσο και ως προς τα μέσα.

β. Το γαλλικό κόμμα

Ο Ιωάννης Κωλέττης, αρχηγός του γαλλικού κόμματος, προσεταιριστηκε στην αρχή αξιωματικούς και κλέφτες της Στερεάς. Κοινά χαρακτηριστικά των στελεχών του κόμματος υπήρξαν η πολεμική διάθεση, η έλλειψη κατανόησης για τα διπλωματικά παιγνίδια και η υπερεκτίμηση των δυνάμεων. Απαιτούσαν δικαιοσύνη για τους αγωνιστές της ελευθερίας, την οποία εννοούσαν ως την υλική αποκατάστασή τους μετά το πέρας του πολέμου.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, το γαλλικό κόμμα κέρδισε οπαδούς στα νησιά και σχεδόν σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Τα μεσαία στελέχη ήταν συνταγματικοί οι οποίοι δεν υιοθετούσαν τις θέσεις του αγγλικού κόμματος σε θέματα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής.

Οι οπαδοί του κόμματος ήταν ακτήμονες ή μικροϊδιοκτήτες γης και απλοί αγωνιστές. Σε αντίθεση με το αγγλικό, στο γαλλικό κόμμα ήταν ευρέως διαδεδομένη η άποψη για απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού με πολεμικές ενέργειες, το συντομότερο δυνατόν. Το 1844 ο Κωλέττης διατύπωσε με σαφήνεια στην Εθνοσυνέλευση τη «Μεγάλη Ιδέα»: Το βασίλειο αποτελούσε μόνο ένα μικρό φτωχό μέρος της Ελλάδας. Το σημαντικότερο βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή και θα έπρεπε όλες οι δυνάμεις του έθνους να διατεθούν για την

Ομάδα ατάκτων στρατιωτών. Η αποκατάσταση των ατάκτων υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπισε το νεότευκτο κράτος στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του. (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

απελευθέρωση αυτού του τμήματος.

Το πρόγραμμα του γαλλικού κόμματος, ως προς την εσωτερική πολιτική, ήταν ασαφές. Η ικανοποίηση των αιτημάτων των απομάχων του πολέμου ήταν η μόνη σαφής διεκδίκηση. Βασική πολιτική επιδίωξη του κόμματος ήταν η κατοχύρωση των δικαιωμάτων του λαού απέναντι στη μοναρχική εξουσία, με την παραχώρηση συντάγματος, και η καθιέρωση μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας. Κατά την περίοδο της βουαρκοκρατίας το γαλλικό κόμμα αγωνίστηκε εναντίον της ξενοκρατίας στο στράτευμα και τη διοίκηση και απαιτούσε την επάνδρωσή τους με ελληνικά στελέχη.

Το γαλλικό κόμμα υποστήριζε την πολιτική διεύρυνσης των εδαφικών ορίων του κράτους, εκφράζοντας κατά κύριο λόγο τα συμφέροντα των ατάκτων, οι οποίοι μπορούσαν να κερδίσουν τη ζωή τους μόνο από τον πόλεμο. Ασφαλώς, μέλημα των προσφύγων από αλύτρωτες περιοχές ήταν η απελευθέρωση της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Εξαιτίας αυτής της πολιτικής ονομάστηκε και «εθνικό κόμμα».

Τα μέλη του έβλεπαν τη Γαλλία ως το φυσικό σύμμαχο, προπάντων επειδή πίστευαν ότι μόνο η Γαλλία, η οποία ήταν αναμειγμένη λιγότερο από όλες τις ξένες δυνάμεις στις υποθέσεις της ανατολικής Μεσογείου, θα βοηθούσε την Ελλάδα, χωρίς να θέλει να επηρεάσει τις επιλογές της. Πολλοί οπαδοί του κόμματος είχαν μια ιδεατή εικόνα για τη Γαλλία, την οποία θεωρούσαν ως πρότυπό τους.

γ. Το ρωσικό κόμμα

Σε αντίθεση με τις σχετικά ασαφείς θέσεις και τη συγκεχυμένη ιδεολογία του γαλλικού κόμματος, το ρωσικό χαρακτηριζόταν από σταθερές πολιτικές θέσεις. Η ομοιότητα με τα δύο άλλα κόμματα βρισκόταν στο γεγονός ότι στη Μεγάλη Δύναμη, στην οποία στήριζαν τις ελπίδες τους για την εξωτερική πολιτική, αναγνώριζαν και ένα πρότυπο για την εσωτερική οργάνωση της χώρας. Η Ρωσία μπορούσε να βρει αποδοχή από μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, επειδή ήταν η μοναδική Μεγάλη Δύναμη με ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.

Χαρακτηριστικό του ρωσικού κόμματος ήταν η άκρως συντηρητική στάση σε όλες τις επιλογές του. Το θεμέλιο της κοινωνικής τάξης ήταν γι' αυτό η θρησκεία. Σ' αυτήν βασιζόταν και η νομιμότητα της εξουσίας. Έβλεπε την Εκκλησία σε διαρκή κίνδυνο και καταπολεμούσε τον κοσμοπολιτισμό και την οποιαδήποτε αποστασιοποίηση από τις παραδόσεις. Η ξενοφοβία, όπως επίσης η άρνηση του διαφωτισμού και της δυτικής παιδείας αποτελούσαν κυρίαρχες αντιλήψεις των μελών του. Προκειμένου να προσεγγίσει ευρύτερα στρώματα, απευθυνόταν συχνά στο θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων. Με το κόμμα αυτό συμπαράτάχθηκαν, ιδίως κατά την εποχή της διακυβέρνησης της

Ο Ιωάννης Καποδίστριας, κυβερνήτης της Ελλάδας από το 1828, κατόρθωσε, χάρη στις διπλωματικές του ικανότητες, να δημιουργηθεί ανεξάρτητο ελληνικό κράτος με τα μέγιστα δυνατά για τις συνθήκες της εποχής σύνορα. Επίσης έθεσε τα θεμέλια ενός συγκεντρωτικού εννομούμενου κράτους. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

χώρας από τον Καποδίστρια, όσοι είχαν υποφέρει ιδιαίτερα κατά την εποχή της Επανάστασης και κατά τους εμφύλιους πολέμους: οι ακτήμονες, οι μικροϊδιοκτήτες γης, αγωνιστές και χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί, μοναχοί, και δημόσιοι υπάλληλοι που διορίστηκαν από τον Καποδίστρια και μετά τη

δολοφονία του απολύθηκαν. Όλοι αυτοί απαιτούσαν την ίδρυση ενός ισχυρού κράτους, το οποίο, σε συνεργασία με τη Ρωσία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, θα φρόντιζε για την καθαρότητα της πίστης και θα αναγνώριζε στην Εκκλησία κυρίαρχη θέση. Πίστευαν ότι κάποιοι ικανοί πολιτικοί γνώρι-

Όταν έφθασε ο Όθωνας στην Αθήνα, την 1η Δεκεμβρίου 1834, έτυχε θερμής υποδοχής, καθώς ο πρόσφατα απελευθερωμένος ελληνικός λαός συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ελπίδες του. (Μόναχο, Βασιλική Κρατική Πινακοθήκη)

ζαν τα προβλήματα του λαού καλύτερα από τον ίδιο, κι αυτοί θα έπρεπε να κυβερνήσουν. Ήταν κατά κύριο λόγο αντισυνταγματικοί, υπέρ ενός συγκεντρωτικού συστήματος διακυβέρνησης και κατά της πολυφωνίας, μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να συνεργάστηκαν στην ψήφιση συνταγμάτων.

Το ιδιαίτερο πρόβλημα που έβλεπε το κόμμα των «ναπαίων» (όπως αλλιώς ονομαζόταν), στην περίοδο της βαναροκρατίας, δεν ήταν ο αυταρχισμός του καθεστώτος, αλλά οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν η πίστη και η Εκκλησία από τα μέτρα που ψήφισε η αντιβασιλεία, π.χ. το αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας, η οποία έως τότε υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Θεωρούσαν ότι η υποταγή της Εκκλησίας της Ελλάδας στο Πατριαρχείο επέτρεπε στη Ρωσία να επεμβαίνει για την προστασία των ορθοδόξων. Στην απόφαση για το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας οι ναπαίοι άσκησαν έντονη αντιπολίτευση.

4. Τα κόμματα ως εκφραστές του πνεύματος της εποχής

Οι ιδέες του Διαφωτισμού δεν είχαν ιδιαίτερη διάδοση στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Αυτό επηρέασε και την πολιτική σκέψη της εποχής. Οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τη διαμάχη συμφερόντων και την αναγκαιότητα ιδεολογικών συγκρούσεων, οι οποίες αξιολογούνταν αρνητικά, ως συμπτώματα ηθικής κατάπτωσης και ως δείγμα ασύστολης ιδιοτέλειας⁸. Μέσα σ' αυτό το γενικότερο ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο δημιουργήθηκαν τα τρία πολιτικά κόμματα, το Αγγλικό, το Γαλλικό και το Ρωσικό⁹. Πέρα από τις διαφορές τους, οι απόψεις τους σε ορισμένα ζητήματα δεν είχαν σημαντικές αποκλίσεις.

Στην οικονομική πολιτική οι απόψεις των κομμάτων δεν διέφεραν σχεδόν καθόλου. Οι υλικές καταστροφές που προκάλεσε ο πόλεμος ήταν τεράστιες και χρειαζόταν κρατική παρέμβαση με έργα υποδομής. Όλα τα κόμματα συμ-

8. Οι αντιλήψεις για τα κόμματα

Κατά την τρίτη και τέταρτη κιόλας δεκαετία του προηγούμενου αιώνα οι ελληνικές εφημερίδες διέδιδαν την άποψη ότι τα κόμματα έβλαπταν το δημόσιο καλό και υπηρετούσαν μόνο τη θεισθιρία. Η πολιτική διαμάχη, η αντιπαράθεση απόψεων μεταξύ πολιτικών ομάδων φαινόταν εδώ ως ένας απορριπτός νεωτερισμός, η κομματική ιδιότητα ήταν η ετικέτα στην οποία αναγνώριζαν, λέει, τους εθνικώς αφερέγγυους. ...Αυτή η έλλειψη κατανόησης για το ιστορικά νέο φαινόμενο του πολιτικού κόμματος δε χρειάζεται ασφαλώς να μας προκαλέσει έκπληξη, καθώς τα κόμματα περιφρονούνταν και σε άλλες χώρες στο κατώφλι της σύγχρονης εποχής. Διότι ήταν αδιανόητο για την παρωχημένη αντίληψη περί δημοσίου καλού το ότι μία πολιτική αλήθεια μπορεί να είναι μόνο μερική.

Gunnar Hering: Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1836. Μόναχο 1992, σ. 12.

φωνούσαν να στηριχθεί η οικονομία της χώρας στην αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, στο εμπόριο και τη ναυτιλία. Αυτό που τα απασχολούσε στον τομέα της οικονομικής πολιτικής αφορούσε τη νομοθεσία που σχετιζόταν με δασμούς και φόρους, την προώθηση του συγκοινωνιακού δικτύου, την προστασία του από ληστές και πειρατές και την υποστήριξη της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ιδρύθηκε το 1841.

Πάντως, τα κόμματα δεν είχαν ακόμη σαφή οργανωτική δομή και προγράμματα δράσης. Ούτως ή άλλως στην Καποδιστριακή και Οθωνική περίοδο (έως την ψήφιση του συντάγματος του 1844) δεν υπήρχε σύνταγμα ούτε διαδικασίες συλλογικές, π.χ. εκλογές, οι οποίες προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας των κομμάτων. Σε ακραίες περιπτώσεις τα κόμματα κατέφευγαν στη χρήση επαναστατικής βίας, για να καταστήσουν σαφή την αντίθεσή τους σε επιλογές της κυβέρνησης.

9. Στις απαρχές του 1838 η φιλελεύθερη «Αθηνά», του Εμμ. Αντωνιάδη αφιέρωσε ένα κύριο άρθρο στο πρόβλημα των κομμάτων: «Αι συστηματικαί φατρίαι ή κόμματα υπάρχουν και στηρίζονται δια των πολιτικών αρχών, και αὗται μόνον ἡμποροῦν να ονομασθούν φατρίαι: ο δε διαγωνισμός των πολιτικών θέσεων, ούτε φατρία είναι ούτε κόμμα. Μόνος λοιπόν ο διαγωνισμός ούτος υπάρχει σήμερον μεταξύ των Ελλήνων και θέλει υπάρχει αιωνίως, ως εκ της φύσεως των πραγμάτων αυτών: ἀλλ' ὅστις ονομάζει τον διαγωνισμόν τούτον κόμμα, ας μας συγχωρήσει να τον εἰπώμεν ὅτι δεν γνωρίζει ούτε το πραγματικόν σημαινόμενον των λέξεων καμμιᾶς γλώσσης...».

Ιωάννης Πετρόπουλος - Αικατερίνη Κουμαριανού: *ΙΕΕ, ΙΓ, σ. 25.*

Σκηνή από καφενείο της Αθήνας. Οι Έλληνες ήδη από την ίδρυση του κράτους έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για την πολιτική και τα καφενεία της πρωτεύουσας ήταν ο χώρος διεξαγωγής έντονων πολιτικών συζητήσεων. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Β. ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ (1844-1880)

1. Το σύνταγμα του 1844

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 έδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων. Οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις των κομμάτων εκφράστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια και τα κόμματα άρχισαν να παίζουν ενεργότερο ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για το σύνταγμα έγιναν σαφέστερες οι μεταξύ τους διαφορές. Πάντως, και τα τρία κόμματα τάχθηκαν υπέρ του συντάγματος. Ακόμη και το ρωσικό θεώρησε την ψήφιση συντάγματος ως μοναδική λύση, αφού δεν ήταν δυνατόν να ανατραπεί ο Όθων. Το ζητούμενο λοιπόν κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του συντάγματος ήταν ο περιορισμός των εξουσιών του βασιλιά.

Η δυναμική παρουσία των κομμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι τρεις ηγέτες τους διηύθυναν τις εργασίες

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, όπως αποτυπώθηκε σε λαϊκή λιθογραφία της εποχής. (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη)

της Εθνοσυνέλευσης κατά το 1843-1844. Οι ηγέτες αυτοί κατόρθωσαν να αποφύγουν τις ακραίες θέσεις, να επιβληθούν στις ριζοσπαστικές ομάδες των κομμάτων τους και να πάρουν από κοινού αποφάσεις για τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Οι κομματικές παρατάξεις συμφώνησαν στην ανάγκη να κατοχυρωθούν συνταγματικά ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα: η ισότητα απέναντι στο νόμο, η απαγόρευση της δουλείας, το απαραβίαστο του οικογενειακού ασύλου, η ελευθερία γνώμης και τύπου, η προστασία της ιδιοκτησίας, η δωρεάν εκπαίδευση. Όλοι οι αντιπρόσωποι συνειδητοποίησαν ότι υπήρχαν αξίες και δικαιώματα που έπρεπε να προστατευτούν από την αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας. Μια αδυναμία ήταν το ότι δεν κατοχυρώθηκε συνταγματικά το δικαίωμα του *συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι*, πράγμα που μπορούσε να φέρει εμπόδια στη συγκρότηση κομματικών μηχανισμών.

Στο σύνταγμα καθορίστηκαν και οι βασιλικές εξουσίες. Μεταξύ των σπουδαιότερων ήταν η συμμετοχή του βασιλιά στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας και η αρχηγία του κράτους και του στρατού. Όμως, καμία πράξη του δεν

είχε ισχύ χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού. Με άλλες διατάξεις,

- α) κατοχυρωνόταν, με ελάχιστους περιορισμούς, το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας¹⁰ για τους άνδρες, ρύθμιση που αποτελούσε παγκόσμια πρωτοπορία,
- β) οριζόταν η εκλογική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία οι εκλογείς μπορούσαν να δώσουν θετική ψήφο σε όσους υποψηφίους ήθελαν, συμπληρώνοντας ψηφοδέλτια, ακόμη και διαφορετικών Συνδυασμών,
- γ) προβλεπόταν η ύπαρξη Βουλής και Γερουσίας. Οι γερουσιαστές θα διορίζονταν από τον βασιλιά και θα διατηρούσαν το αξίωμά τους ισόβια.

Συνταγματική πρόβλεψη για τα κόμματα δεν υπήρξε. Ο κανονισμός της Βουλής προέβλεπε ότι η σύνθεση των κοινοβουλευτικών επιτροπών θα γινόταν με κλήρωση. Αυτό αναγκαστικά οδηγούσε τις παρατάξεις σε διαβουλεύσεις και, ορισμένες φορές, σε συναίνεση.

Το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας δημιούργησε νέους όρους για την πολιτική και κοιμματική δράση, καθώς ανοίχτηκε ευρύ πεδίο για τη συμμετοχή πολιτών και κομμάτων στο δημόσιο βίο και διευκολύνθηκε η διεκδίκηση συμφερόντων. Ίσως οι φιλελεύθερες πολιτικές διαδικασίες και η λειτουργία κομμάτων να ήταν προϊόν μιας μικρής πολιτικής ηγετικής ομάδας, να μην ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και να αναπτύχθηκαν κατά μίμηση δυτικών προτύπων, τα οποία στην εφαρμογή τους παραμορφώθηκαν λόγω του μικρού βαθμού ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας.

10. Ο Εκλογικός Νόμος καθιέρωνε την εκλογή των βουλευτών με πλειοψηφικό σύστημα δύο γύρων, που θα διεξαγόταν με άμεση, σχεδόν καθολική, και μυστική ψηφοφορία. Δικαίωμα ψήφου δινόταν στους πολίτες (άρρενες) ηλικίας 25 ετών συμπληρωμένων, «έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας, όπου έχουν την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντας εν αυτή οποιονδήποτε επάγγελμα, ή ανεξάρτητον επιτήδευμα». Εξαιρούνταν: «α) Οι διατελούντες υπό ανάκρισιν επί κακουργήματι, β) Οι προσκαίρως ή δια παντός στερηθέντες κατά συνέπειαν δικαστικής αποφάσεως του δικαιώματος του ψηφοφορείν, γ) Οι στερούμενοι της ελευθέρως διαχειρίσεως της περιουσίας των.»

Νικηφόρος Διαμαντούρος: ΙΕΕ, ΙΓ', σ. 112.

Λάβαρο από την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Όμως, ανεξάρτητα από τις επιδράσεις δυτικών προτύπων, ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα ρίζωσε και ακολούθησε τους δικούς του δρόμους, για να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες ανάγκες, τα προβλήματα και τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας. Εξάλλου, για την πολιτική ενεργοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και για τη σταδιακή συγκρότηση ενός κράτους δικαίου, δεν θα αρκούσε μια διαδικασία μίμησης. Τα κόμματα αποτελούσαν αναγκαιότητα της εποχής και ανταποκρίνονταν στις ανάγκες των ανθρώπων που τα συγκρότησαν. Πάντως, τα κόμματα αυτής της περιόδου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με σημερινούς όρους (αριστερά-δεξιά, προοδευτικά-συντηρητικά).

2. Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας

Τα πολιτικά κόμματα, μολοντί μπορούσαν να αναπτυχθούν περαιτέρω μέσα στο νέο συνταγματικό καθεστώς, έδειξαν συμπτώματα στασιμότητας και δεν ανταποκρίθηκαν στις νέες ανάγκες, κάτι που τα οδήγησε σε παρακμή.

Στην περίοδο μεταξύ των δύο συνταγμάτων (1844-1864) ουσιαστικά ικανοποιήθηκαν όλα τα αιτήματα του ρωσικού κόμματος, τα οποία είχαν σχέση με την Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹. Οι *ναπαίοι* προέβαλλαν σε κάθε περίπτωση τον κίνδυνο για την Ορθοδοξία, καθώς όμως τα μεγάλα εκκλησιαστικά ζητήματα είχαν λυθεί και όλοι οι πολιτικοί πρέσβευαν το ορθόδοξο δόγμα, το ρωσικό κόμμα δεν είχε λόγο ύπαρξης, εφόσον δεν είχε θέσεις για πιο επίκαιρα θέματα.

Ο Κωλέττης, ως αρχηγός του γαλλικού κόμ-

11. Άρθρον 2

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλὴν γνωρίζουσα τον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὑπάρχει ἀναποσπάστως ἠνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃς καὶ πάσης ἄλλῃς ὁμοδόξου τοῦ Χριστοῦ Εκκλησίας, τηροῦσα ἀπαρρασαλεύτως, ὡς εἶναι, τοὺς τε ἱεροὺς Ἀποστολικοὺς καὶ Συνοδικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις· εἶναι δὲ αὐτοκέφαλος...

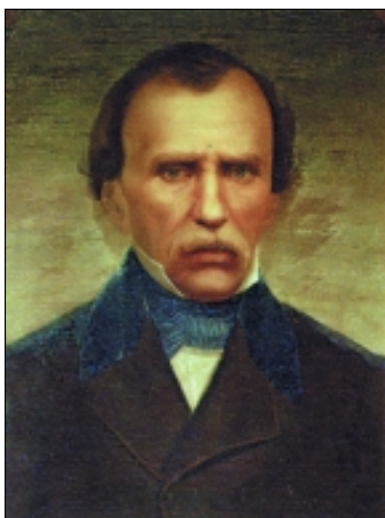
Σύνταγμα του 1844.

Ο Ιωάννης Κωλέττης, σημαντικός παράγοντας της πολιτικής ζωής από την εποχή της επανάστασης έως το θάνατό του το 1847. Υπήρξε ο πρώτος εκλεγμένος πρωθυπουργός της Ελλάδας. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

ματος, επεδίωκε μια κυβερνητική πολιτική που θα ενίσχυε το ρόλο του βασιλιά, υπονομεύοντας έτσι τον κοινοβουλευτισμό. Δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί βία και νοθεία για να τρομοκρατεί τους εκλογείς, ώστε να ψηφίζουν υπέρ του κόμματός του¹². Το 1846/1847 κατείχε πέντε από τα επτά υπουργεία της κυβέρνησής του, δεν παρουσιαζόταν όμως σχεδόν καθόλου στο Κοινοβούλιο και καθιστούσε αδύνατο τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας. Επέβαλε έτσι ένα είδος κοινοβουλευτικής δικτατορίας. Μετά το θάνατο του Κωλέττη, το 1847, το γαλλικό κόμμα πέρασε σε φάση παρακμής, καθώς επικράτησε διαμάχη για τη διαδοχή.

Η τακτική του βασιλιά Όθωνα να προσπαθεί να ενισχύσει τους κυβερνητικούς υποψηφίους στις εκλογές οδήγησε τα κόμματα της αντιπολίτευσης σε διαρκή σύγκρουση με την αυλή, σε μια περίοδο που οι διαφωνίες τους είχαν απαλυνθεί.

Κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου¹³ το αγγλικό και γαλλικό κόμμα έχασαν την εμπιστοσύνη των οπαδών τους, μετά τη βίαιη συμπεριφορά της Αγγλίας και της

Ο Ανδρέας Μεταξάς, κορυφαίο στέλεχος του ρωσικού κόμματος, ανέλαβε την πρωθυπουργία αμέσως μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

12. Προέκειτο να κυρωθώσι φιλικαί εκλογαί; Ευθύς και αι δεινόταται παραβιάσεις παρεσιωπώντο ή εχαρακτηρίζοντο επουσιώδεις παρατυπιαί: και η μεν βία, η στάσις αυτή, απεκαλούντο δικαία άμυνα, η δε αδικία, ακολουασία, το ψεύδος, δικαιοσύνη, μετριότης, αλήθεια. Και αυταί αι λέξεις ήλλαξαν σημασίαν: η μεν παραβίασις των καλών ωνομάσθη συστολή των σανίδων, αι δε σαπουνοκασέλαι και τα σακκούλια κάλπαι, η λύμανσις των σφραγίδων τυχαία σύντριψις, οι συμβολαιογράφοι επί της ψηφοφορίας επιτροπαί και οι απόβλητοι του λαού εκλεκτοί αυτού... Ο νόμος νυν μεν έπρεπε να κοιμάται, νυν δε ν' αγρυπνεί, ποτέ μεν να ερμηνεύεται κατά γράμμα, ποτέ δε κατ' έννοιαν και άλλοτε να διαστρέφονται και αι σαφέσταται, αι καθαρόταται, αι ρητόταται διατάξεις. Οποία πολιτική και ηθική ασέλγεια!

Νικόλαος Δραγούμης: *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1973, τ. 2, σ. 93.

13. Αφορμή του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856) υπήρξε η διαμάχη ορθόδοξων και καθολικών μοναχών για τον έλεγχο των αγίων τόπων στην Ιερουσαλήμ. Παρένεβησαν η Ρωσία και η Γαλλία και ακολούθησε γενικευμένη σύρραξη, με τη συμμετοχή της Αγγλίας, της Τουρκίας και της Αυστρίας στο αντιρωσικό μέτωπο. Η Ρωσία ηττήθηκε και υποχρεώθηκε να παραχωρήσει ορισμένα εδάφη, ενώ το διεθνές κύρος της μειώθηκε σημαντικά.

Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα, με το ναυτικό αποκλεισμό της χώρας¹⁴. Το ρωσικό κόμμα είχε κάποια προσωρινά κέρδη από αυτό. Η ήττα όμως της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο συνέβαλε στην αποδυνάμωση του κόμματος, το οποίο σταδιακά εξαφανίστηκε από την πολιτική σκηνή.

3. Η «νέα γενιά»

Η παρακμή των ξενικών κομμάτων συμπίπτει με την ανάδειξη μιας νέας γενιάς ανθρώπων με εντελώς διαφορετική νοοτροπία και καταβολές. Οι ηγετικές προσωπικότητες των ξενικών κομμάτων είχαν βιώσει την Επανάσταση και η νοοτροπία τους, τα ιδανικά τους, οι απόψεις τους είχαν διαμορφωθεί στην προεπαναστατική περίοδο. Για την αμέσως επόμενη γενιά, η Επανάσταση ανήκε στην ιστορία. Η γενιά αυτή βίωνε ραγδαίες αλλαγές λόγω των συχνών πολιτικών μεταβολών και της οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης, που ακολουθούσαν πρωτόγνωρους ρυθμούς. Η οικονομική και κοινωνική μεταβολή είχαν ως συνέπεια την εκ θεμελίων μεταβολή της αντίληψης για τη ζωή. Οι άνθρωποι σταμάτησαν να ζουν όπως οι πρόγονοί τους. Αυξήθηκε ο αστικός πληθυσμός, ο οποίος βρισκόταν πιο κοντά στα κέντρα λήψης αποφάσεων και είχε μεγαλύτερη δυνατότητα ενημέρωσης για τις εξελίξεις. Εντυπωσιακή ήταν επίσης και η μείωση των αναλφαβήτων στον ανδρικό πληθυσμό. Η σχετικά γρήγορη διάδοση της παιδείας αύξησε τις κοινωνικές εντάσεις. Οι απαιτήσεις των ανθρώπων αυξήθηκαν. Ακόμη και οι ημιμαθείς άρχισαν να επικρίνουν τις δυσλειτουργίες του κράτους και την καθυστέρηση σε σχέση με τις χώρες της Δύσης, ενώ εντάθηκε η επιθυμία για συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Η νέα γενιά δεν είχε τις εμπειρίες της προηγούμενης (τουρκοκρατία, επανάσταση, αντιβασιλεία, βοήθεια των Δυνάμεων σε κρίσιμες στιγμές) και αποστασιοποιήθηκε από τις αντιπαραθέσεις που κυριαρχούσαν στην προηγούμενη γενιά και από τα κόμματα που τις εξέφραζαν.

Η νέα γενιά ασκούσε έντονη κριτική στους παλαιότερους και φρονούσε ότι το συνταγματικό πολίτευμα δεν μπορούσε να αναπτυχθεί, καθώς το εμπόδιζαν η Αυλή και ο ίδιος ο βασιλιάς, τον οποίο θεωρούσε πολιτικά ατάλαντο. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850 έγινε φανερή μια συνολική δυσaréσκεια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της δυσλειτουργίας του πολιτικού συστήματος και συγκροτήθηκαν αντιπολιτευτικοί όμι-

14. Υπόθεση Πατσίφικο:

Τον Απρίλιο του 1849 αθηναϊκός όχλος λεηλάτησε το σπίτι του βρετανικής υπηκοότητας Εβραίου Δον Πατσίφικο. Αυτός απαίτησε υπερβολική αποζημίωση από την ελληνική κυβέρνηση και ζήτησε την παρέμβαση της βρετανικής πρεσβείας. Η βρετανική κυβέρνηση έκανε επίδειξη δύναμης και επέβαλε το 1850 ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας, με την απαίτηση να διευθετηθεί η υπόθεση του Πατσίφικο και κάποιων άλλων βρετανών υπηκόων. Μετά από έντονη αντίδραση της Γαλλίας και της Ρωσίας σταμάτησε ο αποκλεισμός.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, από τους κορυφαίους πολιτικούς του 19ου αι., υπήρξε ο ηγέτης του εκσυγχρονιστικού ρεύματος μετά την επανάσταση του 1862. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

λοι με εκσυγχρονιστικά κατά κύριο λόγο αιτήματα: ελεύθερες εκλογές, φορολογική μεταρρύθμιση με στόχο την ελάφρυνση των αγροτών, κρατικές επενδύσεις σε έργα υποδομής, ίδρυση αγροτικών τραπεζών, απλούστερη διοίκηση. Τα αιτήματα αυτά εξέφρασε σε μεγάλο βαθμό με την πολιτική του δράση ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Το Φεβρουάριο του 1862 η δυσανεξία κατέληξε σε επανάσταση, με αίτημα την απομάκρυνση του βασιλιά. Στην επανάσταση συμμετείχαν κατά κύριο λόγο αξιωματικοί, άνεργοι απόφοιτοι πανεπιστημίου που δεν ήθελαν να εργαστούν στους κλάδους της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής και αισθάνονταν κοινωνικά αδικημένοι. Συμμετείχαν ακόμη και πολλά άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία ζητούσαν ευκαιρίες για ενεργότερη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Στις 12 Οκτωβρίου 1862 ο Όθων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα.

Λαϊκή απεικόνιση της ηγεσίας της προσωρινής κυβέρνησης, που συγκροτήθηκε αμέσως μετά την κατάργηση της βασιλείας του Όθωνα, στην οποία αντικατοπτρίζεται το κλίμα της εποχής. (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864

Οι επαναστάτες προκήρυξαν εκλογές αντιπροσώπων για Εθνοσυνέλευση, η οποία θα ψήφιζε νέο σύνταγμα.¹⁵ Οι εκλογές έγιναν το Νοέμβριο του 1862. Η πλειονότητα των αντιπροσώπων που εκλέχθηκαν προερχόταν από τοπικά ψηφοδέλτια, χωρίς κομματικές παρεμβάσεις. Αυτό είναι μία ακόμη απόδειξη ότι τα «ξενικά» κόμματα είχαν χρεοκοπήσει. Μέσα στην εθνοσυνέλευση συγκροτήθηκαν οι πυρήνες των δύο μεγάλων παρατάξεων, των **πεδινών** και των **ορεινών**, όπως ονομάστηκαν.

Οι πεδινοί είχαν ως ηγέτη τον Δημήτριο Βούλγαρη, ο οποίος υπονόμειε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Με παρεμβάσεις στο στρατό επιχείρησε τη δημιουργία σώματος «*πραιτωριανών*»^{*} για να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Εμπόδιο στις επιδιώξεις του στάθηκαν πολιτικές ομάδες και θεσμοί. Ο Βούλγαρης έβρισκε οπαδούς ανάμεσα σ' εκείνους που είχαν διοριστεί παράνομα στο στρατό ή στο δημόσιο, και φοβούνταν μη χάσουν τη θέση τους σε περίπτωση επικράτησης συνθηκών κοινοβουλευτικής νομιμότητας, σε άνεργους πτυχιούχους και στους μικροκαλλιεργητές. **Οι ορεινοί** απαρτίστηκαν από διάφορες ομάδες (υπό τον Δ. Γρίβα και τον Κ. Κανάρη) με κοινό στόχο την αντίσταση στην πολιτική των πεδινών. Βρήκαν υποστηρικτές μεταξύ των μικροκαλλιεργητών, των κτηνοτρόφων, των εμπόρων και των πλοιοκτητών.

Ο λαός συμμετείχε ενεργά στη συγκρότηση αυτών των δύο παρατάξεων. Μικρότερη απήχηση είχαν άλλοι πολιτικοί σχηματισμοί: **Το Εθνικόν Κομιτάτον**, υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, που υποστήριζε την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, οικονομική ανάπτυξη και μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση και στο στρατό, πολιτισμική εξάπλωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι **Εκλεκτικοί** ήταν μια ετερόκλητη παράταξη εξεχόντων πολιτικών, λογίων και αξιωματικών, με μετριοπαθείς θέσεις, η οποία προσπαθούσε να μεσολαβεί μεταξύ των άλλων παρατάξεων και να υποστηρίξει σταθερές κυβερνήσεις.

15. Ψήφισμα του Έθνους

Τα δεινά της Πατρίδος έπαιναν. Άπασαι αι επαρχίαι και η πρωτεύουσα συνενωθείσαι μετά του στρατού έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δε έκφρασις του Ελληνικού Έθνους ολοκλήρου κηρύττεται και ψηφίζεται:

Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση το κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Εθνικής συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των εξής πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Εθνική Συντακτική Συνέλευσις καλείται αμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας και εκλογήν ηγεμόνος.

Ζήτω το Έθνος! Ζήτω η Πατρίς!

Εγένετο εις Αθήνας εν έτει σωτηρίω 1862 και μηνί Οκτωβρίω τη δεκάτη αυτού.

Νικόλαος Μοσχονάς: *ΙΕΕ*, ΙΓ', σ. 220.

Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, διέθετε πολιτικό αισθητήριο και ήξερε να προσαρμόζεται στις αλλαγές των καιρών. Πορτραίτο από τα τελευταία χρόνια της ζωής του. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

16. Από το σύνταγμα του 1864:

Άρθρον 10. Οι Έλληνες έχουνσι το δικαίωμα του συνέχεσθαι ησύχως και αόπλως: μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η Αστυνομία. Αι εν υπαίθρῳ συναθροίσεις δύνανται να απαγορευθώσιν, αν ως εκ τούτων επίκειται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν.

Άρθρον 14. Έκαστος δύναται να δημοσιεύει προφορικώς, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία ως και παν άλλο προληπτικόν μέτρον απαγορεύονται...

Άρθρον 21. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 22. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής.

Άρθρον 27. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων υπουργών.

Άρθρον 28. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικάί αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Αλέξανδρος Σβώλος, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, σ. 129-131.

Μέσα σε συνθήκες κυβερνητικής αστάθειας και εμφυλίου πολέμου, η Εθνοσυνέλευση χρειάστηκε δύο ολόκληρα χρόνια για να φτάσει στην ψήφιση συντάγματος¹⁶. Ως πολίτευμα ορίστηκε η βασιλευσμένη δημοκρατία αντί της μέχρι τότε συνταγματικής μοναρχίας. Κατοχυρώθηκαν μεταξύ άλλων η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η άμεση, μυστική και καθολική (για τον ανδρικό πληθυσμό) ψήφος με σφαιρίδια*, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η ελευθερία του συνέχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η οποία άνοιγε το δρόμο για την ελεύθερη συγκρότηση κομμάτων. Τα κόμματα θεωρήθηκαν απαραίτητα για την έκφραση της βούλησης της κοινής γνώμης, με το επιχείρημα ότι η εναλλακτική λύση είναι οι συνωμοτικοί κύκλοι ή οι βιαιοπραγίες.

Παρά την έντονη αντίδραση του βασιλιά Γεωργίου Α΄, η Εθνοσυνέλευση επέβαλε την αρχή να προέρχεται η κυβέρνηση από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό που δεν ορίστηκε με σαφήνεια, διότι θεωρήθηκε αυτονόητο, ήταν

ότι ο βασιλιάς όφειλε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε βουλευτή του κόμματος που είχε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής. Ο Γεώργιος εκμεταλλεύτηκε αυτήν την ασάφεια, για να διορίζει κυβερνήσεις της αρεσκείας του, μέχρι την ψήφιση της **αρχής της δεδηλωμένης** το 1875. Η ιδέα ανήκε στον νέο τότε πολιτικό Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος υποστήριξε δημόσια ότι μόνη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής αστάθειας ήταν η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της Αγγλίας. Για να καταστεί αυτό δυνατόν, έπρεπε ο βασιλιάς να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο σε πολιτικό ο οποίος σαφώς είχε τη «**δεδηλωμένη**» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Αυτό θα στερούσε από τα κόμματα μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση, θα τα ωθούσε σε συνένωση με τα μεγάλα και θα είχε ως αποτέλεσμα σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας. Ο βασιλιάς, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και του επαναστατικού αναβρασμού του λαού, υιοθέτησε τελικά την άποψη του Τρικούπη, η οποία αποτελεί τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας, καθώς οδήγησε σε μεταβολή του πολιτικού τοπίου¹⁷.

17. Βασιλικός λόγος στη Βουλή, 11 Αυγούστου 1875.

«Όπως πλήρης υπήρξεν ο προς τα δικαιώματα του λαού περί την εκλογήν των βουλευτών σεβασμός της κυβερνήσεώς μου, ούτως ενδελεχής θέλει είσθαι η παρ' εμού αναγνώρισις των από του γράμματος και του πνεύματος του συντάγματος στηριζομένων προνομίων των εκλεκτών του Έθνους. Αι προνομία αύται της Βουλής ανταποκρίνονται προς καθήκοντα επιβαλλόμενα εις αυτήν. Απαιτών ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' εμού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνην της πλειοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, απεκδέχομαι ίνα η Βουλή καθιστά εφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος τούτου, ου άνευ αποβαίνει αδύνατος η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος.»

Γρηγόριος Δαφνής: *ΙΕΕ, ΙΓ΄*, σ. 295.

Γ. ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ (1880-1909)

1. Η εδραίωση του δικομματισμού

Το διάστημα μεταξύ του 1875 και του 1880 αποτελεί μεταβατική περίοδο. Στις εκλογές του 1875 και του 1879 κανένα κόμμα δεν κέρδισε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1884, τα δύο μεγάλα κόμματα, του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη, έλεγχαν το 92,2% των εδρών στο Κοινοβούλιο. Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο δικομματισμός θεμελιώθηκαν.

Το τρικουπικό κόμμα ήδη από το 1875 παρουσίασε ένα συστηματικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της χώρας, αρκετά κοντά στις αντιλήψεις του Κουμουνδούρου, το οποίο προέβλεπε:

- συγκρότηση κράτους δικαίου¹⁸,
- εξορθολογισμό της διοίκησης, κυρίως με τον καθορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, ώστε να περιοριστεί η ευνοιοκρατία,
- ανάπτυξη της οικονομίας και κυρίως ενίσχυση της γεωργίας,
- βελτίωση της άμυνας και της υποδομής, κατά κύριο λόγο του συγκοινωνιακού δικτύου της χώρας.

Για την υλοποίηση αυτού του προγράμματος έγιναν οι εξής προσπάθειες:

1. οργανωτικές μεταβολές και βελτίωση των οικονομικών του κράτους, με την αύξηση των φόρων και τη σύναψη δανείων και
2. παροχή κινήτρων στην ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις.

Οι τρικουπικοί ακολούθησαν με συνέπεια αυτό το πρόγραμμα, το οποίο όμως είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση των φορολογουμένων και την υπερβολική επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Το 1893 το κράτος κήρυξε πτώχευση.

Μέχρι τη δεκαετία του 1870 το κράτος αποτελούσε τον κύριο εργοδότη, που εξασφάλιζε θέσεις εργασίας στο δημόσιο και δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, εφόσον στους ανώτατους λειτουργούς του εξασφάλιζε εισόδημα που σχεδόν ξεπερνούσε το εισόδημα όλων των άλλων μελών της κοινωνίας. Μεγάλος αριθμός ανθρώπων απευθύνονταν στο κράτος για την κατοχή μιας θέσης στο δημόσιο. Με τις νέες συνθήκες που προέκυψαν από τον εκχρηματισμό της οικονομίας δημιουργήθηκαν κοινωνικά στρώματα τα οποία δεν ζητούσαν διορισμό αλλά τη λήψη μέτρων που θα ευνοούσαν την προώθηση των συμφερόντων τους. Φορέας των αιτημάτων αυτών ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης.

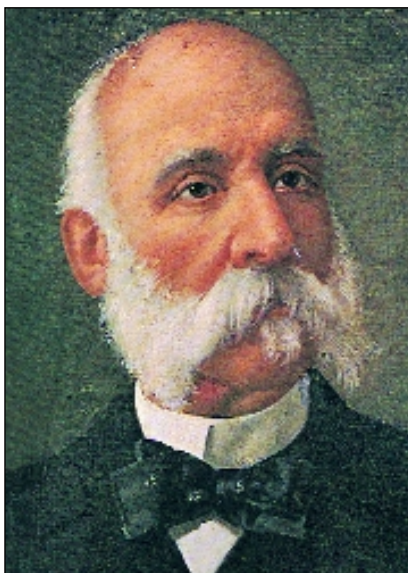
18. Κράτος δικαίου είναι ένα κράτος στο οποίο η οργάνωση και η λειτουργία όλων των θεσμών και των τομέων της κρατικής εξουσίας ρυθμίζονται με κανόνες του θετικού δικαίου, δηλαδή με νόμους που το ίδιο το κράτος έχει θεσπίσει.

Reinhart Beck: Sachwörterbuch der Politik, Στουτγάρδη 1986, σ. 795.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, κορυφαίος εκσυγχρονιστής πολιτικός του τέλους του 19ου αι., επιχείρησε θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις στον πολιτικό βίο καθώς και στην οικονομία, με αναπτυξιακούς στόχους. (Αθήνα, Συλλογή Σπ. Μαρκεζίνη)

Οι αντίθετοι με την πολιτική του Τρικούπη βουλευτές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό εξέφραζε πολιτικές απόψεις αντίθετες από εκείνες του Χ. Τρικούπη. Ο Δηλιγιάννης δεν αποδεχόταν το χωρισμό των εξουσιών και στόχευε στη συγκέντρωση και τον έλεγχο τους από το κόμμα. Ο Τρικούπης θεωρούσε το κράτος ως μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης και επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό με κάθε κόστος, ενώ ο Δηλιγιάννης προέβαλλε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, με τη μείωση των φόρων και την παροχή ευκαιριών στους προστατευόμενους του για κατάληψη δημοσίων θέσεων. Στα εδάφη της Θεσσαλίας, στα οποία κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία, οι τρικουπικοί υποστήριζαν τους μεγαλογαιοκτήμονες, ενώ οι δηλιγιαννικοί προσπάθησαν, χωρίς τελικά να το κατορθώσουν, να χορηγήσουν γη στους αγρότες και έλαβαν κάποια μέτρα για τη βελτίωση της θέσης τους. Ο Δηλιγιάννης επέκρινε το κοινωνικό κόστος του εκσυγχρονισμού και υποστήριζε ένα κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης. Το κόμμα του απεχθανόταν το τυχοδιωκτικό χρηματιστικό κεφάλαιο και υποστήριζε μια αργή οικονομική ανάπτυξη που θα βασιζόταν σε παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, κύριος πολιτικός αντίπαλος του Χ. Τρικούπη (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

2. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα

Στη δεκαετία του 1880 τα κόμματα ήταν αρκετά πιο συγκροτημένα απ' ό,τι στο παρελθόν. Δεν είναι βέβαιο ότι μετά το θάνατο του ηγέτη τους τα κόμματα αναγκαστικά διαλύονταν. Στοιχεία που επέτρεπαν σ' ένα κόμμα να επιβιώσει, ακόμα και μετά το θάνατο του ηγέτη του, ήταν η θέση που είχε στην πολιτική ζωή της χώρας και η τακτική που ακολουθούσε.

Η βάση των κομμάτων εξακολουθούσε να μην έχει τυπική οργάνωση. Σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση των οπαδών των κομμάτων έπαιζαν η οικογενειοκρατία, οι πελατειακές σχέσεις και η εξαγορά ψήφων. Παρ' όλα αυτά, όσον αφορά τουλάχιστον τα δύο μεγάλα κόμματα, η επιλογή των εκλογέων βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην κρίση τους για την πολιτική των κομμάτων, στις επιδράσεις που αυτά ασκούσαν κατά περιοχές και στα συμφέροντα κάθε κοινωνικής ομάδας.

Για την επιλογή των υποψηφίων βουλευτών, δηλαδή για την τοποθέτηση συγκεκριμένων υποψηφίων στο «ψηφοδέλτιο», έπαιζε ρόλο το αν είχαν ένα δικό τους τοπικό κύκλο οπαδών, ο οποίος επηρεαζόταν βεβαίως από πελατειακές σχέσεις και εξυπηρετήσεις.

Το εκλογικό σύστημα δεν επέβαλλε να ψηφίζει κανείς ένα μόνο κόμμα, αλλά έδινε τη δυνατότητα να ψηφίζονται όλοι οι υποψήφιοι θετικά ή αρνητικά. Επίσης, ένας εκλογέας μπορούσε να ψηφίσει θετικά κάποιον υποψήφιο στον οποίο είχε υποχρέωση, παράλληλα όμως μπορούσε να δώσει θετική ψήφο και

Χαρακτηριστική γελοιογραφία της εποχής, που εκφράζει την απογοήτευση από την πολιτική των δύο κυρίαρχων κομμάτων. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

σε κάποιον άλλο τον οποίο θεωρούσε ικανό¹⁹. Μολαταύτα, και ιδιαίτερα μετά το 1882, όλο και συχνότερα παρουσιάζεται το φαινόμενο οι εκλογείς να ψηφίζουν με κομματικά κριτήρια και να περιορίζεται η συνήθεια να ψηφίζονται θετικά και πολιτικοί άλλων κομμάτων. Κατά τη δεκαετία του 1890 οι εκλογείς συνήθιζαν να ψηφίζουν πολιτικούς με επιρροή, μόνο εφόσον είχαν δηλώσει με σαφήνεια την κομματική τους τοποθέτηση. Ακόμα και η εκλογή ανεξάρτητων τοπικών προσωπικοτήτων άρχισε να περιορίζεται. Το 1879 π.χ. υπήρχαν στις εκλογές 24 τοπικά ψηφοδέλτια, ενώ το 1885 μόνο 4. Έτσι παρουσιαζόταν και το φαινόμενο να περιλαμβάνονται σε κομματικά ψηφοδέλτια ανεξάρτητοι υποψήφιοι, για να έχουν πιθανότητες επιτυχίας στις εκλογές. Δηλαδή ο ρόλος των κομμάτων ενισχύθηκε, απέκτησαν κύρος στη δημόσια ζωή.

19. Η διαδικασία της ψηφοφορίας

Σε κάθε εκλογικό τμήμα υπήρχαν τόσες κάλπες όσοι οι υποψήφιοι στην περιφέρεια. Η κάθε κάλπη, φτιαγμένη από λευκοσίδηρο, χωριζόταν εσωτερικά σε δυο μέρη που αντιστοιχούσαν εξωτερικά σε δυο χρώματα, μαύρο και άσπρο. Το δεξιό μέρος και στην εμπρόσθια πλευρά του είχε τη λέξη "Ναι" με κεφαλαία, ήταν άσπρο, το αριστερό, που είχε τη λέξη "Όχι" επίσης με κεφαλαία, ήταν μαύρο. Στο πάνω μέρος κάθε κάλπης ήταν τοποθετημένος σωλήνας σε γωνία 25 μοιρών, που είχε μήκος 27 και διάμετρο 12 εκατοστά. Ο ψηφοφόρος έπρεπε να περάσει από όλες τις κάλπες και να πάρει από τον υπάλληλο, που στεκόταν μπροστά από την καθεμιά και έπρεπε να φωνάζει ποιου υποψηφίου ήταν η κάλπη, μια μικρή μολυβένια μπάλα, το σφαιρίδιο. Μόλις το έπαιρνε σήκωνε το χέρι, κρατώντας το ανάμεσα στο μεγάλο δάκτυλο και το δείκτη για να δείξει ότι ήταν ένα και μόνο, και κατόπιν έβαζε το χέρι του μέσα στο σωλήνα και το έριχνε στο χωρίσμα που αντιστοιχούσε στο "Ναι" ή στο «Όχι».

Γρηγόριος Δαφνής: *ΙΕΕ, ΙΓ', σ. 241.*

Γελοιογραφία από κατοπινή εποχή (1915), στην οποία απεικονίζεται ο τρόπος εκλογής με σφαιρίδια. (Αθήνα, Μουσείο «Ιστορική Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου»)

Οι υποψήφιοι βουλευτές προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο. Πολλοί ήταν δικηγόροι και δημόσιοι υπάλληλοι. Σε αντίθεση με τους υποψηφίους, τα κομματικά μέλη προέρχονταν και από τα κατώτερα στρώματα.

Η οργάνωση των κομμάτων ήταν εμφανής μόνο στο επίπεδο της ηγεσίας. Τη σημαντικότερη θέση μετά τον αρχηγό την είχε η κοινοβουλευτική ομάδα. Οι βουλευτές είχαν σημαντική θέση, διότι λόγω της μεγάλης πλειοψηφίας που χρειαζόταν η Βουλή για να έχει απαρτία και να παίρνει αποφάσεις, οι βουλευτές και μόνο με την απουσία τους (ή την απειλή της) μπορούσαν να ασκήσουν μεγάλη πίεση στην κοιματική ηγεσία. Έτσι, η κεντρική οργάνωση του κόμματος δεν είχε τη δυνατότητα να αρνηθεί στους βουλευτές την εκπλήρωση επιθυμιών, π.χ. διορισμών ή ευνοϊκών ρυθμίσεων υπέρ της εκλογικής τους περιφέρειας.

Σε αντίθεση με την εποχή του Όθωνα και του Βούλγαρη, οι κυβερνήσεις δεν χρησιμοποιούσαν συστηματικά μεθόδους εξαναγκασμού για να πείσουν τους εκλογείς. Αυτόν τον κανόνα παραβίαζαν κάποιοι δημόσιοι υπάλληλοι ή φανατικοί οπαδοί στα χωριά. Σπάνια ακούγονταν κατηγορίες για εξαγορά ψήφων. Πάντως, η πατρωνία, με τη μορφή διορισμών, μεταθέσεων, δανείων κ.λπ. και η συστηματική διαφθορά μέσω του διοικητικού μηχανισμού, αποτελούσαν συχνό φαινόμενο.

Αντίθετα με άλλες χώρες της Ευρώπης, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα δεν προέκυψαν ταξικά κόμματα*. Στην Ελλάδα πολλές κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις αμβλύνονταν μέσω των πελατειακών σχέσεων και με τη μεγάλη, συγκριτικά με άλλες χώρες, κοινωνική κινητικότητα. Τα δύο μεγάλα κόμματα δεν προσπάθησαν να δώσουν ένα τοπικό ή κοινωνικό-ταξικό στίγμα. Παρατηρείται επίσης σχετική αυτονομία της πολιτικής ελίτ από την κοινωνία. Όμως, όλα τα κόμματα απευθύνονταν ιδιαίτερα στους αγρότες, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού.

3. Από τη χρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893-1909)

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη, το όραμα για ένα σύγχρονο κράτος, το οποίο θα ήταν οικονομικά ανεπτυγμένο και ισχυρό στη διεθνή σκηνή, δεν πραγματοποιήθηκε. Παρά τη φορολογική επιβάρυνση των πολιτών, το κράτος οδηγήθηκε σε πτώχευση. Αστοί και διανοούμενοι απογοητεύονταν όλο και περισσότερο από τη γενικότερη κατάσταση και την αναποτελεσματικότητα του κράτους, το οποίο χαρακτηριζόταν από μια βραδυκίνητη γραφειοκρατία. Δεν έβλεπαν την επιθυμητή οικονομική ανάπτυξη, ενώ διαπίστωναν ότι μεγάλωνε η απόσταση από τα

Γελοιογραφία του 1893, με θέμα την πτώχευση του κράτους. Διακωμωδεύεται η οικονομική πολιτική του Τρικούπη. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

ευρωπαϊκά κράτη. Ανάλογη δυσαρέσκεια επικρατούσε και σε μεγάλο μέρος των μικροκαλλιεργητών. Οι αξιωματικοί του στρατού ήταν επίσης δυσαρεστημένοι, καθώς εκτιμούσαν ότι λόγω οικονομικής αδυναμίας ο στρατός θα ήταν αναποτελεσματικός σε περίπτωση πολέμου. Όλα αυτά οδήγησαν σε κρίση της εμπιστοσύνης προς τα κόμματα συλλήβδην, οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι θεσμοί και τα κόμματα δεν ήταν ικανά να υλοποιήσουν τις επιθυμίες τους.

Στο διάστημα από την πτώχευση του 1893 έως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 τα δύο μεγάλα κόμματα προσπάθησαν να υλοποιήσουν το πολιτικό τους πρόγραμμα, χωρίς όμως επιτυχία, γεγονός που δημιούργησε την εντύπωση ενός γενικού αδιεξόδου. Ούτε το δηλιγιαννικό κόμμα μπόρεσε, ελλείψει χρημάτων, να

τηρήσει την υπόσχεσή του για λιγότερους φόρους, ούτε το τρικουπικό να συνεχίσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, που τελείωσε με ολοκληρωτική ήττα της Ελλάδας, επέτεινε το πολιτικό αδιέξοδο. Η δυσπιστία προς τα κόμματα κορυφώθηκε και έδωσε στον Γεώργιο την ευκαιρία να επιβληθεί στο Κοινοβούλιο και να ασκεί προσωπική πολιτική. Όσες μεταρρυθμίσεις έγιναν μέχρι το 1909, κατά κύριο λόγο από κυβερνήσεις του τρικουπικού κόμματος υπό την ηγεσία του Γεωργίου Θεοτόκη, ήταν διοικητικού χαρακτήρα (π.χ. αποκέντρωση).

Το μοναδικό νέο πολιτικό στοιχείο έως το 1909 ήταν η εμφάνιση της κοινοβουλευτικής ομάδας των *Ιαπώνων*, πολιτικού μορφώματος υπό τον Δημήτριο Γούναρη, που ιδρύθηκε το 1906. Επίκεντρο της κριτικής του ήταν η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις της κοινωνίας. Η ομάδα δεν μπόρεσε να επιβιώσει και διαλύθηκε το 1908. Εν τω μεταξύ οι συντεχνίες και οι εργατικές ενώσεις έκαναν διαδηλώσεις ζητώντας φορολογικές ελαφρύνσεις και περιορισμό της γραφειοκρατίας.

Το 1909 συντελείται μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα. Στις 15 Αυγούστου 1909 εκδηλώθηκε κίνημα στο Γουδί, το οποίο έγινε από τον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο*, μια μυστική

Ο Γεώργιος Θεοτόκης, διάδοχος του Τρικούπη στην ηγεσία του κόμματος, με τη συνετή πολιτική και τη μετριοπάθειά του οδήγησε τη χώρα σε οικονομική ανόρθωση, μετά την ήττα του 1897. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Λαϊκή εικόνα της εποχής, στην οποία επευφημείται το κίνημα που έγινε στο Γουδί. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Το συλλαλητήριο των επαγγελματιών σωματείων της πρωτεύουσας, στις 14-9-1909 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

ένωση στρατιωτικών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις²⁰ στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Με αφορμή το κίνημα, έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου μεγάλη διαδήλωση των επαγγελματιών σωματείων της πρωτεύουσας. Οι διαδηλωτές υποστήριξαν το διάβημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υπέβαλαν ψήφισμα στο παλάτι με το οποίο ζητούσαν την επίλυση

20. Προκήρυξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου την ημέρα του κινήματος.

«Προς την Α.Μ. τον Βασιλέα, την Κυβέρνησιν και τον Ελληνικόν Λαόν.

Η πατρίς μας ευρίσκεται υπό δυσχερεστάτας περιστάσεις, το δε επίσημον κράτος υβρισθέν και ταπεινωθέν, αδυνατεί να κινηθή προς άμυναν των δικαίων του... Ο Σύνδεσμος των αξιωματικών του Εθνικού Στρατού της Ήφρας και

του Ναυτικού... προβαίνει εις την υποβολήν ιεράς παρακλήσεως προς τον Βασιλέα... και προς την Κυβέρνησίν του, όπως ολοψύχως επιδοθώσιν εις την άμεσον και ταχείαν ανόρθωσιν των κακώς εν γένει εχόντων, ιδία δε των του Στρατού και του Ναυτικού... πρέπει, χάριν αυτού του συμφέροντος της Δυναστείας, όπως ο τε Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, απόσχωσι της ενεργού και διοικητικής εν τω στρατώ και τω ναυτικώ υπηρεσίας, διατηρούντες τους ους κέκτηνται βαθμούς και προαγόμενοι, όταν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς... Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος υποβάλλει την παράκλησιν όπως εν τω μέλλοντι ο Βασιλεύς, όστις εν τω δικαιώματί του κατά το Σύνταγμα διορίζει τους υπουργούς, απαιτεί ίνα οι υπουργοί των Στρατιωτικών και των Ναυτικών προέρχωνται εξ ανωτέρων εν ενεργεία ή διαθεσιμότητι αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού... Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ποθεί όπως η Θρησκεία μας υψωθή εις τον εμπρέποντα ιερόν προορισμόν της, όπως η Διοίκησις της Χώρας καταστή χρηστή και έντιμος, όπως η Δικαιοσύνη απονέμηται ταχέως μετ' αμεροληψίας και ισότητος προς άπαντας εν γένει τους πολίτας αδιακρίτως τάξεως, όπως η Εκπαίδευσις του Λαού καταστή λυσιτελής δια τον πρακτικόν βίον και τας στρατιωτικάς ανάγκας της Χώρας, όπως η ζωή, η τιμή και η περιουσία των πολιτών εξασφαλισθώσιν, και τέλος όπως τα οικονομικά ανορθωθώσι...

Γιάνης Κορδάτος: Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, Ε', σ. 114-117.

21. Ψήφισμα των επαγγελματιών σωματείων Αθηνών - Πειραιώς την ημέρα του συλλαλητηρίου.

«Ο Λαός των Αθηνών και του Πειραιώς εις πάνδημον συνελθών συλλαλητήριον, ίνα σκεφθή περί των Κοινών, ήτοι περί γενικής των κακώς εχόντων ανορθώσεως, πολιτικής τε και στρατιωτικής, ην από μακρού ήδη χρόνου επόθησε και εξήτησε και την οποίαν το κίνημα της 15 Αυγούστου ανέλαβε να πραγματοποιήση αποβλέπων εις το ότι τα έννομα συμφέροντα και δικαιώματά του ουσιαδώς εθυσιάσθησαν υπό το ευπρόσωπον κάλυμμα ελευθέρου πολιτεύματος, των αντιπροσώπων αυτού μεταβληθέντων εις ιδιοτελή ολιγαρχίαν, αντικαταστήσασαν τον Νόμον δια της θελήσεώς της, συνεταιρισθείσαν δε μετ' αφορολόγητου πλουτοκρατίας, ενώ αυτός στενάζει υπό το βάρος των αδικωτάτων φόρων, ήτοι των επί της καταναλώσεως, χωρίς ν' απολαμβάνη ως αντάλλαγμα την ασφάλειαν της ζωής, τιμής και ιδιοκτησίας του... Αξιοί να ίδη την Κυβέρνησιν υποβάλλουσιν το ταχύτερον εις την Βουλήν και ταύτην ψηφίζουσιν άρτιον σύστημα νομοθεσίας, υπό το πνεύμα πολέμου κατά της συναλλαγής, ανορθώσεως όλων των κλάδων της διοικήσεως και προστασίας της παραγωγής, ιδία δε... Να ληφθή πρόνοια περί βελτιώσεως της τύχης του εργάτου, δουλεύοντος ήδη την χειρίστην των δουλειών προς το κεφάλαιον δι' έλλειψιν παντός προστατευτικού αυτού νόμου...»

Γιάνης Κορδάτος: Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, Ε', σ. 132-134.

σειράς οικονομικών αιτημάτων²¹. Υπό την πίεση του Συνδέσμου η Βουλή ψήφισε, χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία και συζήτηση, μεγάλο αριθμό νόμων, που επέφεραν ριζικές αλλαγές. Το Φεβρουάριο του 1910 η Βουλή αποφάσισε την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του συντάγματος. Έτσι προκηρύχθηκαν εκλογές, από τις οποίες προήλθε αναθεωρητική βουλή. Στις 15 Μαρτίου 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε έχοντας επιτύχει τις επιδιώξεις του.

Α. ΑΝΑΝΕΩΣΗ - ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1909-1922)

1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων

Πριν από τις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910 δεν είχε συγκροτηθεί κανένα νέο μεγάλο κόμμα που να υποστηρίζει τις μεταρρυθμίσεις οι οποίες προτάθηκαν το 1909/1910. Φορείς των νέων ιδεών υπήρξαν ανεξάρτητοι υποψήφιοι, οι οποίοι είτε κατά μόνους είτε μαζί με άλλους, σε ανεξάρτητα ψηφοδέλτια, διεκδικούσαν τις ψήφους των δυσανεκτών με τα παλαιά κόμματα εκλογέων. Αυτοί οι ανεξάρτητοι πολιτικοί, με το γενικό σύνθημα της «ανόρθωσης», ανάλογα με την περιοχή που ήταν υποψήφιοι και τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονταν, εννοούσαν είτε την υλοποίηση των αιτημάτων των συντεχνιών, όπως εκφράστηκαν στα συλλαλητήρια του 1909, είτε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, με την παροχή γης στους ακτήμονες. Σε κάποιες εκλογικές περιφέρειες έθεσαν υποψηφιότητα σοσιαλιστές και για πρώτη φορά εμφανίστηκε η σοσιαλδημοκρατική* «Κοινωνιολογική Εταιρεία». Τα παλαιά κόμματα συμμετείχαν στις εκλογές ως *συνασπισμός* και τελικά κέρδισαν τις περισσότερες έδρες στη Βουλή. Από τις 362 έδρες εξασφάλισαν 211, ενώ 29 έδρες κέρδισαν ανεξάρτητοι που ανήκαν στον πολιτικό χώρο των παλαιών κομμάτων και 112 ανεξάρτητοι εκσυγχρονιστές.

Οι *εκσυγχρονιστές* συσπειρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του κρητικού ηγέτη Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος εξελέγη χωρίς να συμμετέχει στην προεκλογική αναμέτρηση. Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Βενιζέλου ως ελλαδίτη πολιτικού έγινε στις 5 Σεπτεμβρίου 1910 με μία ομιλία στην πλατεία Συντάγματος²², στην οποία έκανε προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες υποστήριξε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις. Στόχευε σε εκσυγ-

22. Από το λόγο του Βενιζέλου στις 5-9-1910 στην πλατεία Συντάγματος.

«Συμπολίται,

Γνωρίζετε ποία υπήρξαν τα αίτια, τα οποία προεκάλεσαν την εξέγερση του Αυγούστου παρελθόντος έτους, επομένως δεν έχω ανάγκη να υπομνήσω αυτά εις υμάς δια μακρών... Αστική δικαιοσύνη εφαρμόζουσα προς ρύθμισιν των σχέσεων του συγχρόνου βίου νομοθεσίαν χρονολογούμενην από 15 και 20 αιώνων... Εμπορική νομοθεσία χρονολογούμενη από ενός αιώνα... Ποινική διαδικασία ήτις... κινείται βραδύτατα... Δημοσία εκπαίδευσις, ήτις... εκτρέφει δι' ανεπαρκούς άλλως τε μορφώσεως τροφοίμους του προϋπολογισμού ανικάνους διά κάθε άλλο πλουτοπαραγωγόν επάγγελμα. Εκκλησία... περιοριζομένη εις ξηρούς τύπους... Σύστημα δημοτικόν στηριζόμενον επί δήμου, ο οποίος... απέβη... εις όργανον καταδυναστεύσεως εις τας χείρας των φατριών. Διοικήσεις φατριάζουσα, διαιωνίζουσα και μετά την απελευθέρωσιν του Ελληνικού λαού από του ξενικού ζυγού την τυραννίαν, με μόνην την διαφοράν ότι, αυτή ασκείται ήδη εκ περιτροπής, οτέ μεν επί του ημίσεος, οτέ δε επί του ετέρου ημίσεος

χρονισμό του πολιτικού συστήματος, με την εξισορρόπηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν η κοινωνική γαλήνη, η ελάφρυνση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ο εκσυγχρονισμός του κρατικού μηχανισμού, με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του, και στρατιωτικοί εξοπλισμοί για την πραγματοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Επίσης, παρά την πίεση των οπαδών του, υποστήριξε την αναθεώρηση του υπάρχοντος συντάγματος και όχι την ψήφιση νέου. Πολιτειακό ζήτημα δεν έθεσε. Προανήγγειλε την ίδρυση ενός κόμματος αρχών, το οποίο θα ήταν φορέας των μεταρρυθμίσεων. Το κόμμα ιδρύθηκε και τυπικά στις 22 Αυγούστου 1910, από μέλη της Εθνοσυνέλευσης.

Ο Βενιζέλος πήρε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μετά την παραίτηση της Κυβέρνησης Δραγούμη (6 Οκτωβρίου 1910). Επειδή, όμως, αντιμετώπιζε προβλήματα με την εξασφάλιση ψήφου εμπιστοσύνης, σε συνεννόηση με το βασιλιά Γεώργιο Α΄ προχώρησε σε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών. Αυτό το διάβημα αναστάτωσε τα παλαιά κόμματα τα οποία, θεωρώντας αντισυνταγματική την κίνηση του βασιλιά, αποφάσισαν να μη συμμετάσχουν στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910. Σ' αυτές οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τη συντριπτική πλειονότητα των εδρών: 307, σε σύνολο 362. Ο Βενιζέλος ήταν πλέον ελεύθερος να προχωρήσει στο μεταρρυθμιστικό του έργο.

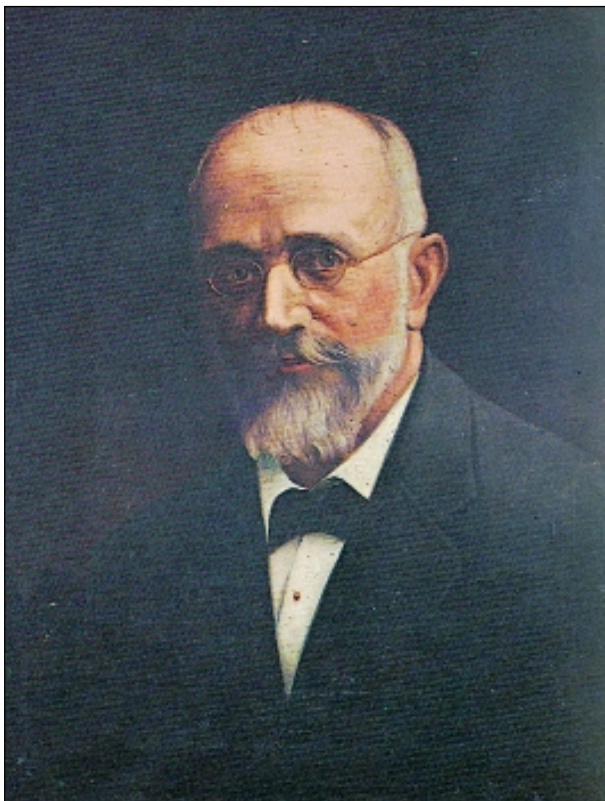
Το πρώτο εξάμηνο του 1911 ψηφίστηκαν από τη Βουλή 53 τροποποιήσεις μη θεμελιωδών διατάξεων του συντάγματος. Δεν έγιναν ριζικές αλλαγές, αλλά αντίθετα, ενισχύθηκε η θέση της μοναρχίας και επετράπη στον βασιλιά, παρά τη συνταγματική απαγόρευση, να συμμετάσχει στη διαδικασία της αναθεώρησης. Οι σπουδαιότερες τροποποιήσεις αφορούσαν τη διασφάλιση της διάκρισης των εξουσιών, το ασυμβίβαστο μεταξύ στρατιωτικής και δημοσιούπαλληλικής ιδιότητας αφ' ενός και βουλευτικού αξιώματος αφ' ετέρου, και τη μονιμότητα των δικαστικών και των δημοσίων υπαλλήλων.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε επίσης 337 νέους νόμους, οι οποίοι εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν όλο το φάσμα του δημόσιου και ιδιωτι-

αυτού. Έλλειψις αγροτικής ασφαλείας... Αδιαφορία εντελής προς τας εργατικές και αγροτικές τάξεις... Ανικανότης προς παρασκευήν αναλόγου προς τους πόρους της χώρας αλλά φερεγγύου και ετοιμοπολέμου πάντοτε στρατιωτικής δυνάμεως... Η εκ των εκλογών της 8ης Αυγούστου προελθούσα λαϊκή αντιπροσωπεία αποστολήν έχει όπως αναθεώρηση ωρισμένας διατάξεις του Συντάγματος. Αλλά θα παρεγνώριζε τις προφανή αλήθειαν, εάν δεν ανεγνώριζεν, ότι εύρυνσις του κύκλου των εργασιών αυτής, όπως αναθεωρηθώσι και άλλαι διατάξεις του Συντάγματος, μη θίγουςαι ούτε την μορφήν της Πολιτείας, ούτε την εξουσίαν ή το πρόσωπον του Βασιλέως, ούτε την τάξιν της διαδοχής, ανταποκρίνεται προς ισχυράν αξίωσιν της Κοινής Γνώμης.»

Γιάνης Κορδάτος: Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, Ε΄, σ. 210-215.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σφράγισε με την προσωπικότητά του την πολιτική ζωή της χώρας από το 1910 έως το θάνατό του, το 1936. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

κού βίου: π.χ. διορισμός δημοσίων υπαλλήλων με δημόσιους διαγωνισμούς, καθιέρωση κανονισμών εργασίας σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, διανομή γης στη Θεσσαλία, αναδιοργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, βελτίωση της διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης, αναθεώρηση του κανονισμού της Βουλής με σκοπό να διαθέτουν οι

υπουργοί περισσότερο χρόνο για κοινοβουλευτικές συζητήσεις κ.λπ.

Το ρεύμα που είχε το κόμμα του Βενιζέλου φάνηκε και στις επόμενες εκλογές του Μαρτίου του 1912, στις οποίες πήραν μέρος όλες οι πολιτικές δυνάμεις. Ανέδειξε 145 βουλευτές, ενώ τα άλλα κόμματα μόνο 36. Σ' αυτές τις εκλογές φάνηκε ότι η πλειοψηφία των ψηφοφόρων τάχθηκε υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων, επειδή οι καινοτομίες που είχαν εισηγηθεί γέννησαν την ελπίδα για την επίλυση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων.

Όσον αφορά τη δομή του βενιζελικού κόμματος, αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό προσωποπαγές. Ο Βενιζέλος, με ισχυρή θέση στο Κοινοβούλιο και μεγάλο κύρος, είχε τα πάντα υπό τον έλεγχό του, όπως και ο Τρικούπης. Οι σύνδεσμοι Φιλελευθέρων που είχαν ιδρυθεί δεν έπαιζαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματος και δεν διέφεραν σημαντικά από τις τοπικές ομάδες φίλων που σχημάτιζαν τα παραδοσιακά κόμματα. Το 1912 άρχισε να αναδιοργανώνεται το κόμμα, με την ίδρυση *Λέσχης Φιλελευθέρων* στην Αθήνα και σε ορισμένες άλλες εκλογικές περιφέρειες. Οι βενιζελικοί είχαν πλάσει στο νου τους ένα ιδεατό κόμμα, χωρίς τις μικρότητες

και τις διχόνοιες της παλιάς πολιτικής ελίτ, όμως αυτό δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα. Η ηγεσία έπρεπε αναγκαστικά να λαμβάνει υπόψη κοινωνικά και τοπικά συμφέροντα καθώς και αντιπαλότητες ανάμεσα σε στελέχη, όπως συνέβαινε και σε κάθε άλλο κόμμα.

2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα

Ως αντιβενιζελικά θεωρούνταν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Παρά τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσά τους, τα ένωνε ένας συντηρητικός προσανατολισμός. Πάντως, δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην προ του 1909 εποχή. Επομένως, ως προς αυτό δεν διέφεραν κατ' αρχήν από τους *Φιλελευθέρους*. Διέφεραν όμως στο εύρος των σχεδιαζόμενων μεταρρυθμίσεων και στις μεθόδους άσκησης της πολιτικής. Οι *Αντιβενιζελικοί* απεχθάνονταν τη διαρκή παρέμβαση του κράτους, επειδή, εκτός των άλλων, αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Δεν είχαν μακροπρόθεσμη πολιτική, αντίθετα, επικέντρωναν την προσοχή τους στην επίλυση επίκαιρων προβλημάτων. Τα αντιβενιζελικά κόμματα εξελίχθηκαν σε κόμματα υπεράσπισης των συμφερόντων που κινδύνευαν από την πολιτική των *Φιλελευθέρων*. Η σύγκρουση με τους *Φιλελευθέρους* τα οδηγούσε σε διαρκώς συντηρητικότερες θέσεις. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πιο αδιάλλακτα ήταν τα κόμματα του *Δημητρίου Ράλλη* και του *Κυριακούλη Μαυρομιχάλη*, ενώ το κόμμα του *Γεωργίου Θεοτόκη* ήταν πιο διαλλακτικό.

Το *ραλλικό κόμμα* ήταν αντίθετο προς τον εκσυγχρονισμό. Ήταν κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και όπως το απαιτούσε η μεταρρυθμιστική πολιτική των *Φιλελευθέρων*. Υποστήριζε ότι το Κοινοβούλιο έπρεπε να έχει ισχυρή θέση στο πολιτικό σύστημα. Στο πρόσωπο του βασιλιά, όμως, έβλεπε το σύμβολο της εθνικής ενότητας που ξεπερνούσε τα σύνορα της χώρας. Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων καθώς και στους μικροκαλλιεργητές, δεδομένου ότι η οικονομική πολιτική των *Φιλελευθέρων* έδειχνε να ευνοεί, κυρίως, τα ανώτερα αστικά στρώματα. Ζητούσε ενίσχυση της παραγωγής και αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε με την οικονομική ανάπτυξη να εξευρεθούν χρήματα για εξοπλισμούς, να καταπολεμηθεί η διαφθορά και η πατρωνία των κομμάτων. Πάντως, το *ραλλικό κόμμα* δεν είχε κάποιο συγκροτημένο πρόγραμμα για την οικονομική ανάπτυξη.

Το *Εθνικό Κόμμα* του Κ. Μαυρομιχάλη δεν διέφερε από το *ραλλικό*. Οι εκπρόσωποί του προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη συμμετοχή του αρχηγού τους στα πολιτικά πράγματα μετά το κίνημα του 1909. Υποστήριζαν την «*Ανόρθωση*», που κατά την εκτίμησή τους δεν μπόρεσαν να υλοποιήσουν οι *Βενιζελικοί*.

Το *κόμμα του Γ. Θεοτόκη* ήταν πιο μετριοπαθές από τα άλλα δύο και ζητούσε να διορθώσει αυτά που θεωρούσε λάθη των Φιλελευθέρων. Συμφωνούσε με την πάση θυσία αύξηση των εξοπλισμών και ζητούσε φορολογικές ελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες. Από το κίνημα στο Γουδί έως τη συνταγματική κρίση του 1915, μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων το θεοτοκικό κόμμα είχε τη μεγαλύτερη εκλογική βάση, και έτσι αποτέλεσε τον πυρήνα των Αντιβενιζελικών.

3. Τα αριστερά κόμματα

Τα αριστερά κόμματα αρχικά ήταν ομάδες με σοσιαλιστικές ιδέες, συνήθως ξένες προς την κοινωνική βάση στην οποία ήθελαν να απευθυνθούν, και αντιμέτωπίζαν δυσκολίες συνεννόησης και κομματικής συσπείρωσης.

Σοβαρότερη από όλες αυτές τις ομάδες ήταν η *Κοινωνιολογική Εταιρεία*, η οποία ξεκίνησε από μερικούς διανοούμενους ως αριστερός μεταρρυθμιστικός σύνδεσμος, με στόχο να προπαγανδίζει πολιτικές θέσεις και στη συνέχεια να ιδρύσει κόμμα. Επιζητούσε για όλα τα μέλη της κοινωνίας ισότητα ευκαιριών, κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός, πράγμα που θα μπορούσε να υλοποιηθεί με τη σταδιακή αναμόρφωση της οικονομίας και τη συνταγματική μεταβολή. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι έπρεπε να οργανωθούν οι εργάτες σε επαγγελματικές ενώσεις και να ιδρύσουν κόμμα. Πράγματι, στα μέσα του 1910 οι Κοινωνιολόγοι ίδρυσαν το *Λαϊκό Κόμμα*, με αρχηγό τον *Αλέξανδρο Παπαναστασίου*. Βασικές προγραμματικές δηλώσεις του ήταν η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος και η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης. Στις δεύτερες εκλογές του 1910 εξελέγησαν 7 υποψήφιοι του κόμματος, οι οποίοι παρείχαν κριτική υποστήριξη στους Φιλελευθέρους.

4. Ο εθνικός διχασμός (1915-1922)

α. Από την παραίτηση του Βενιζέλου έως τη Συνθήκη των Σεβρών

Ήδη από το 1912, μετά τη σαρωτική νίκη του στις εκλογές, ο Βενιζέλος ήταν κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, χωρίς ουσιαστική κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Το 1913, τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ διαδέχθηκε στο θρόνο ο Κωνσταντίνος, στον οποίο ο Βενιζέλος, ένα χρόνο αργότερα, παραχώρησε το αξίωμα του αρχιστράτηγου. Μέχρι το 1915 οι δύο ισχυρές προσωπικότητες δεν ήρθαν σε σύγκρουση. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αναγνώριζαν στον βασιλιά το δικαίωμα να επιβάλλει τη δική του άποψη για την εξωτερική πολιτική, παραβλέποντας ότι κάτι τέτοιο ήταν αντισυνταγματικό. Αυτό ενίσχυσε τους

Οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι κατά το διχασμό, Βενιζέλος και Κωνσταντίνος, σε περίοδο αρμονικής συνεργασίας, το 1913 (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

εχθρούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, προ πάντων έναν κύκλο αντιδημοκρατικών αξιωματούχων.

Με αφορμή τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη σκοπιμότητα ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Οι Φιλελεύθεροι τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, στο

πλευρό της Αντάντ, επειδή προσδοκούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε εδαφικά οφέλη. Ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας ότι η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές Δυνάμεις. Δεδομένης της κυριαρχίας της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, και παρά τους δεσμούς του με τη Γερμανία, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στη θέση αυτή, τον οδήγησε να δράσει με τρόπο που υπέσκαπτε τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος. Ο βασιλιάς, χωρίς να στερείται πατριωτικών κινήτρων, ανέπτυξε μυστική διπλωματία εν αγνοία της κυβέρνησης, καταφεύγοντας ακόμη και σε παράνομα μέσα (π.χ. παράδοση απόρρητων διπλωματικών εγγράφων στους Γερμανούς). Το 1915 προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης.

Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, δεν συμμετείχαν οι Φιλελεύθεροι, καθώς θεωρούσαν την ενέργεια του βασιλιά ως παραβίαση του συντάγματος. Εκδηλώσεις βίας και φανατισμού δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και κυριάρχησε το μίσος. Όποιος ήταν κατά του πολέμου, κινούσε αμέσως την υποψία στους Βενιζελικούς, ότι ήταν κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά των εθνικών συμφερόντων. Οι Αντιβενιζελικοί έβλεπαν στο πρόσωπο των Βενιζελικών βίαιους πράκτορες της

Αντάντ, που μάχονταν τον βασιλιά, κατέστρεφαν την ενότητα του έθνους και έθεταν σε κίνδυνο το κράτος. Τα δύο κόμματα διέφεραν όλο και λιγότερο μεταξύ τους στην πολιτική πρακτική και την προπαγάνδα, παράλληλα όμως όλο και περισσότερο ενισχυόταν ο διπολισμός. Στα μέσα του 1916 το Κοινοβούλιο χάθηκε ουσιαστικά από το προσκήνιο. Το κλίμα της εποχής επέτρεψε να συμμετάσχουν στη διαμάχη και στρατιωτικοί, οι οποίοι δημιούργησαν δύο οργανώσεις αντίθετες μεταξύ τους, ανάλογα με το αν τα συμφέροντα κάθε ομάδας εξυπηρετούνταν από τον πόλεμο ή την ουδετερότητα. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος συγκρότησε δική του κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη.

Οι συγκρούσεις πήραν σταδιακά διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Οι Αντιβενιζελικοί άσκησαν τρομοκρατία στους αντιπάλους, ενώ ο Βενιζέλος κήρυξε έκπτωτο το βασιλιά, ο οποίος υπό την πίεση της Αντάντ εγκατέλειψε το θρόνο και τη χώρα. Οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν στην Αθήνα τη διακυβέρνηση και κήρυξαν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας. Ο εθνικός διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα, καθώς ευνοήθηκαν οι αξιωματικοί της οργάνωσης «Εθνική Άμυνα» εις βάρος άλλων. Η κυβέρνηση παρέτεινε τη θητεία της Βουλής, παρά την πίεση που ασκούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης.

*Ο Βενιζέλος και συνεργάτες του στην «Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης»
(Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)*

Αφίσα του 1918 με την οποία καλείται ο λαός σε επιστράτευση. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποσκοπώντας, όπως προαναφέρθηκε, στην ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων. Οι Αντιβενιζελικοί διαφωνούσαν και παρακολουθούσαν με δυσαρέσκεια τις εξελίξεις, καθώς τάσσονταν υπέρ της διατήρησης των εκτός Ελλάδος ελληνικών πληθυσμών και υπέρ της ευκαιριακής προσάρτησης εδαφών χωρίς κίνδυνο. Ο

εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920.

β. Από τη συνθήκη των Σεβρών έως την ήττα στη Μ. Ασία

Η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας και δικαίωσε την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου. Η μικρή Ελλάδα των παραμονών των Βαλκανικών πολέμων γίνεται με την υπογραφή της Συνθήκης «η Ελλάδα των δύο *Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών*». Το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* φαίνεται να γίνεται απτή πραγματικότητα.

Οι Φιλελεύθεροι προκήρυξαν εκλογές για αναθεωρητική εθνοσυνέλευση, με στόχο να νομιμοποιήσουν τις μέχρι τότε ενέργειές τους και να περιορίσουν τις αρμοδιότητες του βασιλιά. Η συνασπισμένη αντιπολίτευση, όμως, απροσδόκητα κέρδισε τις εκλογές. Ο Βενιζέλος έφυγε στο εξωτερικό. Η νέα κυβέρνηση έκανε δημοψήφισμα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, στο οποίο η ετυμη-

Λαϊκή εικόνα που αναπαριστά τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου στη Γαλλία από δύο απότακτους αξιωματικούς (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

γορία ήταν υπέρ του βασιλιά. Δίστασε όμως να αλλάξει την εξωτερική πολιτική και να επιδιώξει ειρηνική λύση. Το μέτωπο κατέρρευσε, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική ήττα.

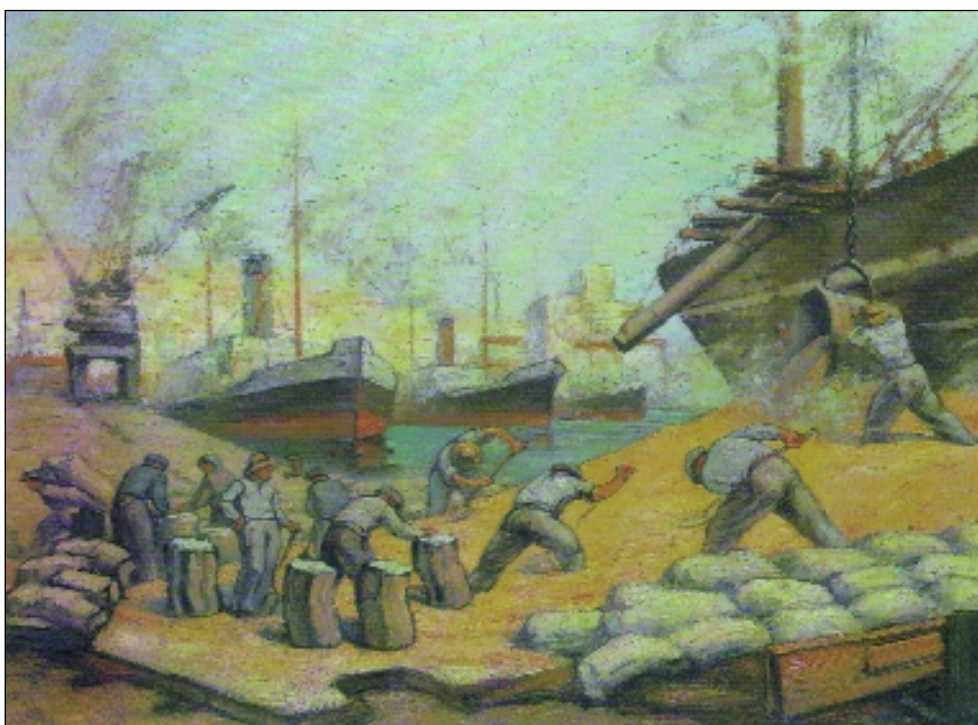
Στις 25 Ιανουαρίου 1921 η *Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση* που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου ανακηρύχθηκε *Συντακτική*, καθώς θεωρήθηκε αναγκαίο να αλλάξει εξ ολοκλήρου το σύνταγμα.

5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα

Οι υψηλοί δείκτες ανεργίας και οι άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργατών οδήγησαν σε έντονη πολιτικοποίησή τους, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Οι συνθήκες έδιναν την εντύπωση ότι οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Το 1918 ιδρύθηκε το **Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)** από συνέδριο σοσιαλιστών. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν δημοκρατία, παροχή εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, εθνικοποίηση των μεγάλων πλουτοπαραγωγικών πηγών. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική, ζητούσε ειρήνη, χωρίς προσάρτηση εδαφών, βασισμένη στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών. Τα προβλήματα που αφορούσαν διαμφισβητούμενα εδάφη, θα λύνονταν με δημοψηφίσματα.

Το Σ.Ε.Κ.Ε. ήταν το πιο αυστηρά οργανωμένο κόμμα. Έως το 1919 ήταν υπέρ της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σταδιακά απομακρύνθηκε από αυτή, υιοθετώντας την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Το 1924 μετονομάστηκε σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.)*.

Μ. Αξελός: Εργάτες σε λιμάνι

Ε. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ (1923-1936)

Κάτοικοι της πυρπολημένης Σμύρνης προσπαθούν να επιβιβαστούν σε πλοία και να διαφύγουν. Η μικρασιατική καταστροφή και το ρεύμα των προσφύγων έδρασαν καταλυτικά στην πολιτική ζωή της χώρας.

1. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής

Με τη Μικρασιατική καταστροφή (1922) χάθηκαν οι ανεπτυγμένες οικονομικά και πολιτιστικά περιοχές της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Αυτό αποτέλεσε και την τελευταία πράξη της *Μεγάλης Ιδέας*. Κανένα κόμμα δεν προέβαλλε πλέον την επιλογή της εδαφικής επέκτασης και του πολέμου. Αυτή η μεγάλη αλλαγή προκάλεσε κρίση ταυτότητας στην Ελλάδα, δεδομένου ότι η *Μεγάλη Ιδέα* αποτέλεσε για έναν σχεδόν αιώνα το θεμέλιο, στο οποίο πολλοί άνθρωποι βάσιζαν το λόγο ύπαρξης του κράτους. Η πλειονότητα των προσφύγων τάχθηκε στο πλευρό των *Φιλελευθέρων*, πιστεύοντας ότι οι *Αντιβενιζελικοί* ήταν υπεύθυνοι για την καταστροφή.

Η διαρκής υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ευρέων τμημάτων του πλη-

θυσμού επηρέασε την εξέλιξη των κομμάτων κατά την περίοδο αυτή. Όταν σταμάτησε να βρίσκεται η εξωτερική πολιτική στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ήλθαν εντονότερα στο προσκήνιο οι συγκρούσεις συμφερόντων οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Σε πολλούς ανθρώπους (ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης) επήλθε κόπωση από τη μόνιμη πολιτική αστάθεια και από τη διαρκή όξυνση που καλλιεργούσαν τα κομματικά επιτελεία και τα προαξιοπήματα αξιωματικών²³. Σ' αυτήν προστέθηκε η δυσαρέσκεια για τις διαμάχες συμφερόντων πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής, καθώς και για την πληθώρα των διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών. Έτσι, ο Μεταξάς δεν χρειάστηκε να ασκήσει βία για να επιβάλει, το 1936, τη δικτατορία του.

Οι έκρυθμες καταστάσεις προκάλεσαν κρίση νομιμότητας του κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι ρίζες της βρίσκονταν στο διχασμό της δεκαετίας 1910-20, κορυφώθηκε όμως η κρίση αυτή την επόμενη περίοδο, οπότε υπονομεύθηκε η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος,

23. Στρατιωτικά κινήματα κατά την περίοδο 1922-1936:

1. Σεπτέμβριος 1922, από τον βενιζελικό Ν. Πλαστήρα. Αιτήματα: Παραίτηση του Κωνσταντίνου, άμεση διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, σχηματισμός υπερχομματικής κυβέρνησης που να την εμπιστεύεται η Αντάντ και ενίσχυση του θρακικού μετώπου. Στα πλαίσια του κινήματος έγινε η δίκη των έξι.

2. Οκτώβριος 1923, από μείγμα αντιβενιζελικών, βενιζελικών που ήταν σε δυσμένεια, βασιλοφρόνων που φοβούνταν την επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας, υπό την ηγεσία των στρατηγών Γαργαλιδή και Λεοναρδόπουλου. Αιτήματα: διάλυση του προηγούμενου κινήματος, διορισμός νέας κυβέρνησης για τη διενέργεια εκλογών. Κατεστάλη σχεδόν αμέσως. Οι κινήματιες του '22 προχώρησαν σε εκκαθάριση του στρατεύματος από 1284 αντιβενιζελικούς αξιωματικούς, τους οποίους κατηγορήσαν για συμμετοχή στο κίνημα του 1923. Πίεσαν και τελικά πέτυχαν να φύγει ο βασιλιάς Γεώργιος Β' από την Ελλάδα και συζητούσαν το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας.

3. Ιούνιος 1925, από τον Θ. Πάγκαλο. Δικαιολογία: να σώσει τη χώρα από τη κακοδιοίκηση. Παρέμεινε στην εξουσία έως τον Αύγουστο του 1926, στην αρχή ως πρωθυπουργός και μετά ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

4. Αύγουστος 1926, από τον Γ. Κονδύλη. Ανέτρεψε τον Πάγκαλο, υποσχέθηκε προκήρυξη εκλογών εντός 45 ημερών, στις οποίες δεν θα λάμβανε ο ίδιος μέρος. Το κίνημα ολοκληρώθηκε πριν από τις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926, παραδίδοντας την εξουσία στους πολιτικούς.

5. Μάρτιος 1933, από τον Πλαστήρα, με σκοπό να εμποδίσει το Λαϊκό Κόμμα να αναλάβει την εξουσία μετά την εκλογική νίκη. Δεν πρόλαβε να εγκαθιδρύσει δική του κυβέρνηση, αλλά κατεστάλη.

6. Μάρτιος 1935, από βενιζελικούς αξιωματικούς. Στόχος: πρόληψη δικτατορίας από τον Κονδύλη, εγκαθίδρυση κυβέρνησης με πρόγραμμα: εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων από τους αντιβενιζελικούς, μεταρρύθμιση του πολιτεύματος. Κατέργευσε μετά από λίγες μέρες.

7. Οκτώβριος 1935, από τον Κονδύλη. Στόχος: κατάργηση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Διήρκεσε έως τον Νοέμβριο του 1935 και διαλύθηκε με την έλευση του βασιλιά Γεωργίου Β'.

η οποία αποτελεί θεμέλιο της νομιμότητας στις σύγχρονες κοινωνίες. Δύο στοιχεία καθόρισαν τη φυσιογνωμία της πολιτικής ζωής αυτής της περιόδου: η διαρκής παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική και η χρήση βίας στην άσκηση πολιτικής.

Οι αξιωματικοί διεκδικούσαν τον πρώτο λόγο σε θέματα εσωτερικής πολιτικής, καθώς θεωρούσαν το στρατό ως υπερχομματικό φορέα εξουσίας. Ένιωθαν δυσαρέσκεια για τις διαφοροποιήσεις στο κοινωνικό επίπεδο, απεχθάνονταν τον πολιτικό τρόπο αντιμετώπισης και διευθέτησης των κοινωνικών συγκρούσεων, τις διαπραγματεύσεις και τους συμβιβασμούς, που θεωρούσαν συνώνυμα της διαφθοράς και της έλλειψης αρχών.

Αμέσως μετά την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία, επενέβησαν στην πολιτική ζωή αξιωματικοί που ηγούνταν στρατιωτικών σωμάτων τα οποία επέστρεφαν από το μέτωπο (Ν. Πλαστήρας, Στ. Γονατάς, κ.λπ.). Αυτό που όξυνε την πολιτική κατάσταση ήταν η δίκη και καταδίκη σε θάνατο πέντε κορυφαίων πολιτικών της αντιβενιζελικής παράταξης και του αρχηγού του στρατού της Μ. Ασίας, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Η κατηγορία ήταν αβάσιμη, αλλά οι κατηγορούμενοι εκτελέστηκαν, προκειμένου να κατευναστούν οι πρόσφυγες και ο στρατός. Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου, το οποίο έμμεσα συνιστούσε τη ματαίωση των εκτελέσεων, έφθασε πολύ αργά, αν και δεν είναι

Η ηγεσία του στρατιωτικού κινήματος του 1922

Σκηνή από τη δίκη των Εξ (Από τη φωτογραφία απουσιάζει ο στρατηγός Χατζηανέστης)

βέβαιο ότι μια έγκαιρη παρέμβαση του Βενιζέλου θα είχε αποτέλεσμα²⁴.

Η επιθυμία για επαγγελματική εξασφάλιση βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών δημιούργησε μια δυναμική διαρκούς παρέμβασης του στρατού στην πολιτική. Παράλληλα προς τα κόμματα, συγκροτήθηκαν «ομάδες» απότακτων ή εν ενεργεία αξιωματικών, οι οποίοι όλο και περισσότερο προσπαθούσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το Κοινοβούλιο και τις κυβερνήσεις και εν τέλει να επιβάλουν αντικοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης. Τα κόμματα με δυσκολία κατόρθωναν να ξεφύγουν από τον ασφυκτικό κλοιό και πολύ συχνά χρησιμοποιού-

24. Η καταδίκη των εξ.

«Για την απόφαση του Στρατοδικείου, ωστόσο, δεν υπήρχαν πολλές αμφιβολίες ούτε πριν από την έναρξη της δίκης ούτε κατά τη διάρκειά της. Παρά τις αναμφισβήτητες ευθύνες των κατηγορουμένων για τη Μικρασιατική καταστροφή, η παραπομπή τους με το συγκεκριμένο κατηγορητήριο και η καταδίκη τους, με βάση το κατηγορητήριο αυτό, υπήρξαν πράξεις σκοπιμότητας: «εθνικής σκοπιμότητας» όπως, πολύ εύστοχα, παραδέχτηκε αργότερα ο Πάγκαλος όσο και οι περισσότεροι πρωταγωνιστές, δευτερογενιστές ή μελετητές των γεγονότων της εποχής εκείνης. Το κατηγορητήριο... παρέμεινε και ουσιαστικά αστήρικτο μετά την ολοκλήρωση της ακροαματικής διαδικασίας, εφόσον από κανένα στοιχείο της διαδικασίας αυτής δεν προέκυψε η έννοια του δόλου των κατηγορουμένων. Χωρίς όμως το δικαιοδικό μύθο

σαν ομάδες αξιωματικών, για να επιτύχουν τα δικά τους βραχυπρόθεσμα σχέδια. Εξάλλου, τα κόμματα ευνοούσαν τις εντάσεις, θεωρώντας ότι η πόλωση θα ενίσχυε την ενότητά τους²⁵. Όμως, υιοθετώντας αυτή τη στάση, περιόριζαν τις δυνατότητες ελιγμών, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να σχεδιάζουν νέες πολιτικές, για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Τα κόμματα είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν το πολιτικό παιχνίδι, διότι η κοινωνία και τα προβλήματά της είχαν γίνει τόσο σύνθετα, ώστε δεν μπορούσαν να τα διαχειριστούν στρατιωτικοί. Εκείνοι μπορούσαν εύκολα να κάνουν πραξικόπημα, αλλά δεν ήταν ικανοί να ασκήσουν την εξουσία.

Οι ηγεσίες των κομμάτων παρουσίαζαν τώρα μεγάλη διάθεση για καταστρατήγηση του συντάγματος και ενίσχυση των μηχανισμών καταστολής, για τους εξής λόγους:

1. Επιδίωκαν να εξουδετερώσουν τον πολιτικό αντίπαλο, με κάθε μέσο.
 2. Υποχρεώνονταν να έρθουν σε συνεννόηση με «ομάδες» αξιωματικών της επιλογής τους και να αποδεχτούν τα αιτήματά τους.
 3. Πίστευαν ότι τα σύνθετα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα θα τα έλυνε καλύτερα μία ισχυρή εκτελεστική εξουσία και
 4. Αναζητούσαν μεθόδους αστυνόμευσης για να αποσοβήσουν κοινωνικές συγκρούσεις.
- Γι' αυτούς τους λόγους οι κυβερ-

της «εσχάτης προδοσίας» των διαχειριστών της εξουσίας κατά τη διετία 1920-22 και την αποκλειστική τους ευθύνη για την καταστροφή δεν ήταν δυνατόν να δοθεί απάντηση στο ερώτημα «τις πταίει», στο οποίο κατέληγε το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής [...]

Ιωάννης Γιαννιολόπουλος: ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 257-258.

25. Εκτός από τους Φιλελευθέρους έδρασαν αυτή την περίοδο τα εξής κόμματα:

Δημοκρατική Ένωσις, υπό τον Αλ. Παπαναστασίου. Υποστήριζε την αβασίλευτη δημοκρατία, τη θέσπιση δεύτερης Βουλής στην οποία θα εκπροσωπούνταν οι κοινωνικές ομάδες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, ισότητα ευκαιριών για τα δύο φύλα, αποκέντρωση, τοπική αυτοδιοίκηση και διοικητική δικαιοσύνη. Αντλούσε τους εκλογείς του από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα.

Εθνικόν Δημοκρατικόν Κόμμα, υπό τον Γ. Κονδύλη. Τηρούσε εχθρική στάση απέναντι στις παλιές ελίτ, υποστήριζε τα κατώτερα στρώματα, τους πρόσφυγες και τους εργάτες, στοιχεία που ένωνε με εθνικιστικά και αντικομμουνιστικά συνθήματα.

Λαϊκό Κόμμα. Σ' αυτό εντάχθηκαν οι οπαδοί των αντιβενιζελικών κομμάτων μετά την εκτέλεση των αρχηγών τους. Πρέσβευε την άποψη ότι η βασιλεία ταίριαζε περισσότερο στις συνθήκες της Ελλάδας και στη νοοτροπία των Ελλήνων. Βασικά αιτήματα: η ανάκληση στην ενεργό υπηρεσία αξιωματικών που διώχθηκαν λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων και η απαγόρευση ανάμειξης των αξιωματικών στην πολιτική. Στην εσωτερική πολιτική όχι μόνο ήταν αντίθετο στην πολιτική των Φιλελευθέρων, αλλά απαιτούσε τη λήψη μέτρων τα οποία θα απάλυναν τα αρνητικά επακόλουθα της οικονομικής ανάπτυξης για ορισμένες κοινωνικές ομάδες και θα εξασφάλιζαν την κοινωνική τάξη. Υποστήριξε τη διανομή γης σε πρόσφυγες και αγρότες. Ήταν κατά της θέσπισης γερουσίας.

νήσεις συνήθιζαν να κηρύσσουν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, προκειμένου να ελέγχουν την κατάσταση και να παραβιάζουν συνταγματικές διατάξεις. Επίσης, τα κυβερνητικά κόμματα είχαν την τάση να προσαρμόζουν τον εκλογικό νόμο στις ανάγκες τους, ώστε να βγαίνουν ενισχυμένα από τις εκλογές και να αποδυναμώνουν εκλογικά τους αντιπάλους. Άλλαξαν το μέγεθος εκλογικών περιφερειών και χρησιμοποιούσαν πλειοψηφικό ή αναλογικό εκλογικό σύστημα, κατά τις ανάγκες τους.

Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Ο αρχηγός του Ιωάννης Μεταξάς ήταν εχθρός του κοινοβουλευτισμού, όμως για λόγους τακτικής αναγνώριζε το δημοκρατικό πολίτευμα και προέβαλλε συνθήματα υπέρ της συμφιλίωσης των παρατάξεων. Απέρριπτε τη Γερουσία, ως αντιλαϊκό θεσμό. Παρουσιαζόταν ως κόμμα των αγροτών και των μικροαστών.

Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Ήταν σε διαρκή αντιπαράθεση με το κράτος. Απέρριπτε τη βασιλεία καθώς και το δίλημμα βασιλεία-αβασίλευτη δημοκρατία. Ευαγγελιζόταν τη δικτατορία του προλεταριάτου. Στόχενε στους εργάτες, τους αγρότες και τους πρόσφυγες.

2. Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά

1η φάση: 1923-1928

Και κατά την περίοδο αυτή, βασικός προγραμματικός στόχος των Φιλελευθέρων ήταν, όπως και κατά το παρελθόν, ο εκσυγχρονισμός της χώρας, σύμφωνα με ευρωπαϊκά πρότυπα. Στηρίγματα των Φιλελευθέρων ήταν οι αστοί επιχειρηματίες, (οι οποίοι αναζητούσαν συνθήκες σταθερότητας, σύγχρονους και αποτελεσματικούς θεσμούς), οι πρόσφυγες και οι αγρότες στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη.

Στην πολιτική πρακτική οι Φιλελεύθεροι ήταν αντιμέτωποι με δύο χρόνια προβλήματα: τη σχέση της πολιτικής εξουσίας με τους αξιωματικούς, και το καθεστωτικό. Η διαρκής αντιπαράθεση στο εσωτερικό του κόμματος για τα ζητήματα αυτά προκάλεσε αντιφατικές επιλογές. Σχετικά με το καθεστωτικό, άλλοι οπαδοί ήταν υπέρ της αβασίλευτης και άλλοι υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Όσον αφορά τη σχέση του κόμματος με τους αξιωματικούς, από τη μια μεριά γινόταν κατανοητό ότι η πολιτικοποίησή τους δημιουργούσε κινδύνους για το πολίτευμα, από την άλλη όμως το φαινόμενο είχε αποκτήσει τέτοια δυναμική, ώστε δεν μπορούσαν να το αρνηθούν, καθώς υπήρχε κίνδυνος προσεταιρισμού των αξιωματικών από την αντίπαλη παρατάξη.

Σημαντική πολιτική τομή της περιόδου είναι η ψήφιση νέου συντάγματος, διαδικασία που ξεκίνησε το 1924 και ολοκληρώθηκε μόλις το 1927, με το οποίο

Λαϊκή συγκέντρωση της 24ης Μαρτίου 1924 σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας

εγκαθιδρύθηκε το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας²⁶. Στη θέση του βασιλιά τοποθετήθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας, που τον εξέλεγε η Βουλή και η Γερουσία, η οποία αποτελούσε νέο, δεύτερο νομοθετικό σώμα²⁷.

2η φάση: 1928-1933

Στις εκλογές του 1928 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τις 178 από τις 250 έδρες. Με τη μεγάλη αυτή πλειοψηφία, οι Βενιζελικοί είχαν τη δυνατότητα να στερεώσουν την κοι-

26. Η κήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας.

«Η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, έχουσα προ οφθαλμών τα δεινά που επεσώρευσεν εις το έθνος η Δυναστεία των Γλυξβούργων και με την πεποίθησιν ότι μόνον το Δημοκρατικόν πολίτευμα, το ανταποκρινόμενον προς τον χαρακτήρα του Ελληνικού λαού, τας πολιτικάς του συνηθείας και την κοινοβουλευτικήν του ανατροφήν, δύναται να ασφαλίση τας ελευθερίας του και να βοηθήση να προαχθή ηθικώς, να αναλάβη οικονομικώς και να εξυγιάνη από πάσης απόψεως τον πολιτισμόν του.

Ψηφίζει:

νοβουλευτική δημοκρατία και να γεφυρώσουν το χάσμα που υπήρχε μεταξύ των αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων. Στην αρχή, οι ηγεσίες και των δύο μεγάλων κομμάτων επέδειξαν καλή θέληση και προσπάθησαν να γεφυρώσουν το χάσμα. Οι Βενιζελικοί όμως δυσπιστούσαν για την καλή θέληση του κύριου αντιπάλου, του Λαϊκού κόμματος, και επιπλέον φοβούνταν ότι μόνο ο αρχηγός του Π. Τσαλδάρης ήταν διαλλακτικός, και ότι σε περίπτωση ανάδειξης αντιβενιζελικής κυβέρνησης θα κυριαρχούσαν τα ακραία στοιχεία. Επιπλέον, οι βενιζελικοί αξιωματικοί δεν ήθελαν το συμβιβασμό, επειδή φοβούνταν ότι μ' αυτόν τον τρόπο το Λαϊκό Κόμμα θα μπορούσε να αυξήσει την επιρροή του, να κερδίσει τις εκλογές και να επαναφέρει στην ενεργό υπηρεσία πολλούς αντιβενιζελικούς αξιωματικούς. Καθώς τα ακραία στοιχεία των δύο παρατάξε-

1. Κηρύττει οριστικώς έκπτωτον την Δυναστείαν των Γλυξβούργων...

2. Αποφασίζει να συνταχθή η Ελλάς εις Δημοκρατίαν κοινοβουλευτικής μορφής, υπό τον όρον εγκρίσεως της αποφάσεως αυτής υπό του Λαού δια δημοψηφίσματος...».

Αθανάσιος Βερέμης, ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 281.

27. Απόσπασμα από το σύνταγμα του 1927:

Άρθρον 2. Το Ελληνικόν Κράτος είναι Δημοκρατία. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν από το Έθνος, υπάρχουν υπέρ αυτού και ασκούνται καθ' όν τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 3. Η νομοθετική εξουσία ασκείται υπό της Βουλής και της Γερουσίας.

Άρθρον 4. Η εκτελεστική εξουσία ασκείται υπό του προέδρου της Δημοκρατίας δια των υπευθύνων Υπουργών.

Άρθρον 5. Η δικαστική εξουσία ασκείται υπό δικαστηρίων ανεξαρτήτων, υποκειμένων μόνον εις τους νόμους....

Αλέξανδρος Σβώλος, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, σ. 168.

Η Κυβέρνηση Βενιζέλου του 1928 (Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)

ων αλληλοϋποβλέπονταν, οι δυνατότητες να γεφυρωθεί το χάσμα περιορίζονταν.

Κατά την περίοδο 1928-1932 η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων έχει να επιδείξει σημαντικά επιτεύγματα σε ό,τι αφορά την οικονομική ανόρθωση της χώρας, την παιδεία και την εξωτερική πολιτική. Στις εκλογές του 1932, όμως, οι Φιλελεύθεροι υπέστησαν μεγάλες απώλειες και έχασαν την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών της Βουλής. Σε νέες εκλογές το 1933 επικράτησε ο συνασπισμός του Λαϊκού Κόμματος.

3η φάση: 1933-1935

Ο Πλαστήρας, με την ανοχή του Βενιζέλου, επιχείρησε στρατιωτικό κίνημα, θέλοντας να εμποδίσει το Λαϊκό Κόμμα να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Πλαστήρας συμμεριζόταν τις ανησυχίες των βενιζελικών αξιωματούχων, οι οποίοι έβλεπαν να εκτίθεται σε κίνδυνο η επαγγελματική τους εξέλιξη, εάν σχημάτιζε κυβέρνηση το Λαϊκό Κόμμα. Το κίνημα κατεστάλη, όμως στην πολιτική ζωή έκανε ξανά έντονη την παρουσία της η τακτική της βίας. Εκτός από τους στρατιωτικούς άρχισαν και πολιτικοί να δικαιολογούν ξανά τη χρήση βίας. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη, που προέκυψε από τις εκλογές του 1933, επιχείρησε να ακολουθήσει έναν ήπιο δρόμο και ανακοίνωσε ότι δεν θα υιοθετούσε την τακτική των αυθαίρετων διώξεων των αντιπάλων, αλλά θα στηριζόταν μόνο στην ανεξάρτητη δικαιοσύνη. Τρεις μήνες, όμως, μετά το κίνημα του Πλαστήρα, έγινε απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου. Το γεγονός αυτό όξυνε τα πνεύματα και ο φανατισμός και στα δύο στρατόπεδα έφτασε στο αποκορύφωμα με την αποστράτευση βενιζελικών αξιωματούχων. Αυτό προκάλεσε ανασφάλεια στους βενιζελικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς. Οι αντιβενιζελι-

Φωτογραφία του 1935, στο κέντρο της οποίας απεικονίζεται ο Π. Τσαλδάρης, ο οποίος σχημάτισε στις 10 Μαρτίου 1933 κοινοβουλευτική κυβέρνηση, που παρέμεινε στην εξουσία έως τον Οκτώβριο του 1935. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

κοί αξιωματικοί, όσο ενίσχυαν τις θέσεις τους, τόσο ασκούσαν πίεση στον Τσαλδάρη να διακόψει τις συνεννοήσεις με τους Φιλελευθέρους. Οι έντονες αντιθέσεις ανάμεσα στα δύο κόμματα οδήγησαν και τα δύο στο φόβο ότι το καθένα αποσκοπεί στην εξόντωση του άλλου.

Διαδήλωση φανατικών αντιβενιζελικών στις 2 Μαρτίου του 1935, οι οποίοι κρατούσαν απαγορευμένο ομοίωμα του Βενιζέλου –σημείο των ακραίων παθών της εποχής. (Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)

Αυτήν την περίοδο σχηματίστηκαν συνωμοτικοί κύκλοι αξιωματικών διαφόρων αποχωρήσεων, οι οποίοι λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης στα θεσμικά όργανα και περίμεναν να βρουν την ευκαιρία για επέμβαση. Ο Βενιζέλος προχώρησε τον Απρίλιο του 1935 σε αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα, αποσκοπώντας και πάλι στην κάθαρση του στρατού και της αστυνομίας από τους βασιλικούς. Ακριβώς αυτό το αποτυχημένο κίνημα έδωσε λαβή στην κυβερνήση, υπό την πίεση αξιωματικών της άλλης πλευράς, να σκληρύνει τη στάση της: διέλυσε το Κοινοβούλιο, παραβιάζοντας το σύνταγμα, και προκήρυξε εκλογές για Εθνοσυνέλευση. Οι Φιλελεύθεροι απείχαν από τις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935. Στις 10 Οκτωβρίου 1935 ο Κονδύλης επιχείρησε στρατιωτικό κίνημα, με στόχο την παλινόρθωση της βασιλείας.

4η φάση: 1935-1936

Το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935 έδωσε τέλος στην αβασίλευτη δημοκρατία με ποσοστό 97,6%, προϋόν πρωτόγνωρης νοθείας και τρομοκρατίας. Μετά την άφιξη του βασιλιά, το καθεστώς του Κονδύλη αποσύρθηκε από την εξουσία. Ο Γεώργιος Β΄, έχοντας την υποστήριξη των βασιλικών αξιωματικών, ακολούθησε προσωπική πολιτική. Διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και προκήρυξε εκλογές για τις 26 Ιανουαρίου 1936. Στη νέα Βουλή, οι Αντιβενιζελικοί είχαν μία έδρα περισσότερη από τους αντιπάλους τους και κανείς δεν μπο-

Ο έκπτωτος Γεώργιος Β΄, με το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935, επανήλθε στο θρόνο.

ρούσε να σχηματίσει κυβέρνηση²⁸. Στις 27 Απριλίου, επειδή τα μεγάλα κόμματα αδυνατούσαν να συνεννοηθούν για το σχηματισμό κυβέρνησης, καθώς το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ήθελε να υποστηρίξει κυβέρνηση Φιλελευθέρων, έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ι. Μεταξά²⁹, ο οποίος είχε πάρει μόλις το 4% των ψήφων στις εκλογές. Ο δρόμος για την υλοποίηση των δικτατορικών σχεδίων του Μεταξά ήταν πλέον ανοιχτός. Έτσι, την 4η Αυγούστου 1936, με την προσυπογραφή των περισσότερων υπουργών και με την πρόφαση του κομμουνιστικού κινδύνου λόγω επικείμενης 24ωρης πανελλαδικής απεργίας, ο Μεταξάς, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, ανέστειλε την ισχύ βασικών άρθρων του συντάγματος και διέλυσε τη Βουλή. Ο

28. Η αυτοκρατορική των πολιτικών.

«Μέσα εις την ατμόσφαιραν η οποία περιβάλλει την ζωήν μας, εισπνέομεν όλοι, χωρίς να το καταλάβωμεν, μίαν γενναίαν δόσιν υποκρισίας. Κοπτόμεθα πάντες και εκτραγώδουμεν τον κίνδυνον τον απώτερον του κομμουνισμού, διά να καλύψωμεν τον κίνδυνον τον οποίον ημείς οι ίδιοι δημιουργούμεν, οι προστάται δήθεν και υπερασπισταί του αστικού καθεστώτος. Τα μίση μας, αι ασχημίαι, η εμπάθεια η οποία έχει αποκορυφώσει τον διχασμόν του Έθνους και δημιουργήσει τον κίνδυνον, ένα κίνδυνον σύροντα το Έθνος εις την πλήρη καταστροφήν και την τελείαν αποσύνθεσίν του, αυτός είναι ο προσεχής, ο ορατός, ο απτός κίνδυνος. Και η καταφρόνησις προς πάσαν ηθικήν αξίαν και προς πάσαν ηθικήν έννοιαν έχει κλονίσει πλέον τα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος, ώστε να μη υπολείπεται πλέον εις τους ενδεχομένους ανατροπείς του κοινωνικού καθεστώτος βαρύ το έργον.»

Αγόρευση του προέδρου της βουλής Θ. Σοφούλη, στη συνεδρίαση της 24-4-1936.

Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ΄, σ. 377.

29. Η χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού.

«Χθες ακόμη εις μίαν μακράν και ολονύκτιον συνεδρίασιν ηναγκάσθημεν να κηρύξωμεν την χρεωκοπίαν του λεγομένου Κοινοβουλευτισμού. Είδομεν το θέαμα ενός κόμματος, το οποίον ο λαός επλούτισεν με 120 βουλευτάς και ενός άλλου με 80 και ενός άλλου με 40 να μη δύναται κανέν εξ αυτών αλλ' ούτε, δυστυχώς, όλα μαζί να δώσωμεν Κυβέρνησιν εις τον τόπον. Και εκαλέσαμεν τον αξιότιμον Αρχηγόν των Ελευθεροφρόνων. Αρχηγόν κατά πάντα βεβαίως άξιον τιμής και

Μεταξάς ήταν σε όλη του τη σταδιοδρομία εχθρός του κοινοβουλευτισμού και υποστηρικτής αυταρχικών μεθόδων στην πολιτική. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία, έκανε πράξη τις θεωρίες του. Η δικτατορία του Μεταξά έβαλε τέλος στη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου και σε μία ολόκληρη εποχή της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας.

δια το ένδοξον παρελθόν και δια το τίμιον παρόν και δια το εύελπι μέλλον, αλλά Αρχηγόν εξ συναδέλφων εις την Βουλήν ταύτην και κατεθέσαμεν εις τους πόδας αυτού, άλλοι την εμπιστοσύνην μας δια διαμαρτυριών, όπως προσφυστάτα παρετηρήθη, και άλλοι την ανοχήν μας μετά χειροκροτημάτων. Και 240 Ναι, τα οποία εξεφώνησαν εις την αίθουσαν ημών εις την ψήφον εμπιστοσύνης, ήσαν 240 υπογραφάι κάτωθι της τρομεράς διαπιστώσεως ότι εχρεωκοπήσαμεν ως Κοινοβουλευτισμός, εξέπεσαμεν ως Συνέλευσις, εχάσαμεν την συνείδησιν του προορισμού μας ως Εθνική Κυριαρχία. Και έτι πλέον κ. Βουλευταί. Εχάσαμεν ίσως και τον ψυχικόν σύνδεσμον προς τον λαόν, τον οποίον ενετάλημεν να διακυβερνήσωμεν.»

Αγόρευση του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Β. Στεφανόπουλου, στη συνεδρίαση της 29-4-1936 της Βουλής.

Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 378.

Ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς κατέλυσε το δημοκρατικό πολίτευμα και εισήγαγε τη χώρα σε μία περίοδο ανωμαλίας, από την οποία θα αργούσε να βγει, καθώς ακολούθησαν η Κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το καθεστώς του Μεταξά κυβέρνησε απολυταρχικά. Στην ουσία υπήρξε ένα αστυνομικό καθεστώς με φασιστικές τάσεις, δεν πρόφθασε όμως να αλώσει τον κρατικό μηχανισμό ολοκληρωτικά, όπως έγινε στην περίπτωση της Γερμανίας και της Ιταλίας. Αντιμετώπισε τους αντιπάλους του, ιδιαίτερα τους κομμουνιστές, τους οποίους προσπάθησε να εξοντώσει, με φυλακίσεις και εκτοπίσεις. Απαγόρευσε, μεταξύ άλλων, την ελευθερία του λόγου και την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι.

Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, ο ελληνικός λαός οργάνωσε σθεναρή εθνική αντίσταση και υποβλήθηκε σε μεγάλες θυσίες. Τη λήξη του πολέμου ακολούθησε ο καταστροφικότερος εμφύλιος πόλεμος που γνώρισε η χώρα, στον οποίο νικήτρια αναδείχθηκε η παράταξη των αστικών κομμάτων. Η πολιτική κατάσταση άρχισε να εξομαλυνθεί. Η σκιά του εμφυλίου πολέμου βάραινε την πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών το 1967, η οποία έθεσε τέλος στην ασθμαίνουσα νεαρή μεταπολεμική δημοκρατία.

Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Με πολύ γρήγορους ρυθμούς εδραιώθηκε αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα, οι διχασμοί του παρελθόντος ξεπεράστηκαν, και η χώρα εισήλθε σε μία διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανανέωσης.